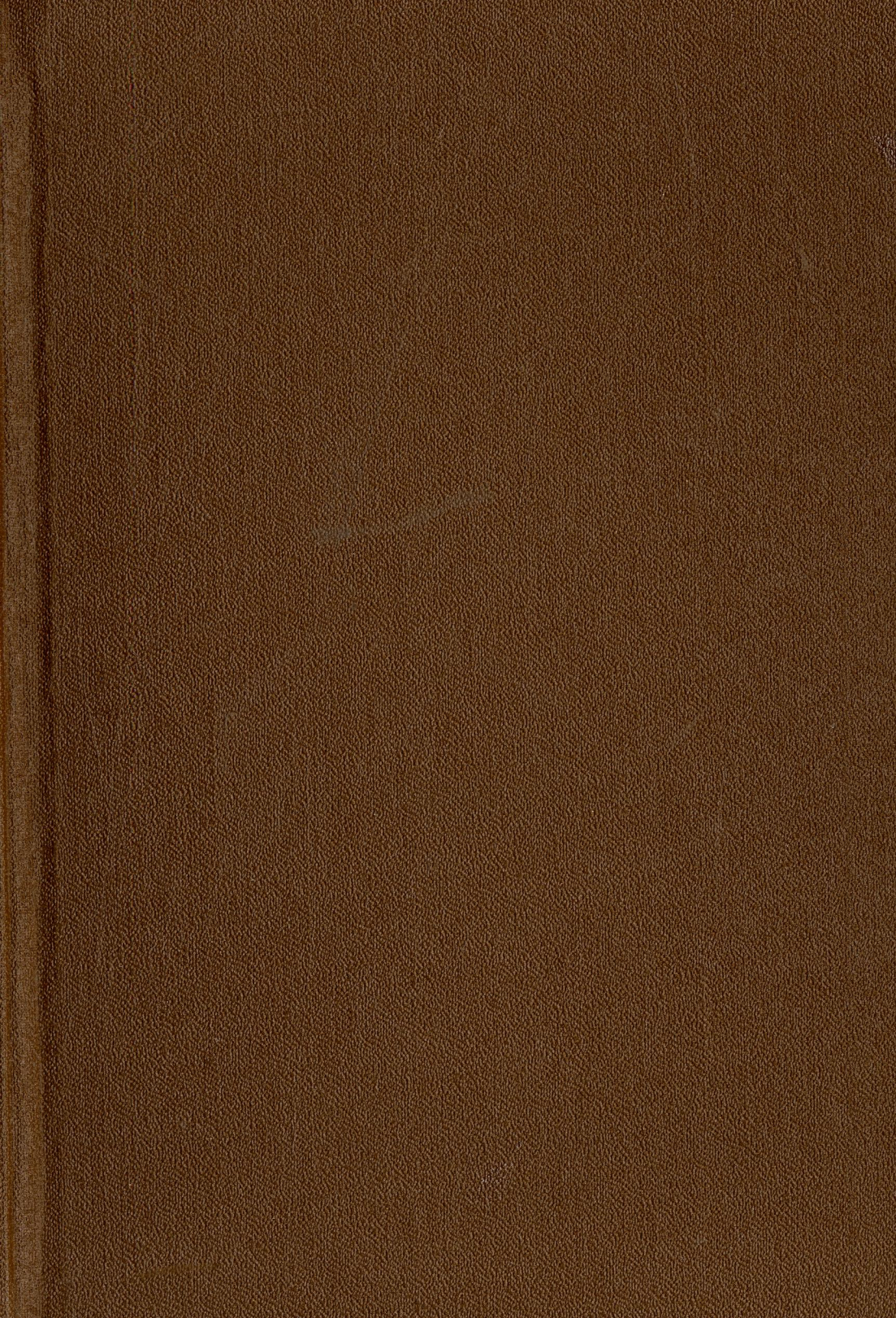

О. КУРИЛО

ПОЧАТКОВА
ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА I

ВИДАННЯ 10-е, ЗМІНЕНЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

10
О. КУРИЛО

{491.79—5 (075.)}

ПОЧАТКОВА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЧАСТИНА I

37574/I

ВИДАННЯ 10-е, ЗМІНЕНО

Науково-Педагогічний Комітет Головоцарних Наркомосвіти
для вжитку в установах соціального виховання дозволяє

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

30-789

Львів. Бібліотека
АН УРСР

141.4-932.2

501

50.001—65.000.

Київський Окрліт № 13053
Держтрест „Київ - Друк“,
2-га друк. Пушкінська 4.
Зам. № 793-65.00.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

3151

ВІД АВТОРКИ.

(До 10-го видання).

Від попередніх це видання відбігає і підставами, що взяті в основу класифікації мовних явищ, і розкладом матеріалу, і самим матеріалом.

В основу класифікації і пояснення мовних явищ узято ознаки формальні; вказано й на ті переважні семасіологічні ознаки, що зв'язані з певними формальними ознаками. Розклад матеріалу і характер його явний із змісту (див. у кінці книги). Що до категорій слів, то тут дано тільки ті категорії, що мають форму. Проте при категорії речивників у зв'язку з їх відміною має місце й категорія помічних слів-прийменників. У категорію прислівників внесені й так звані „неграматичні“ прислівники. Злучники матимуть місце в другій частині граматики у зв'язку з зложеними реченнями та сурядно злученими словами в простому реченні; у другій частині знайдуть собі місце й інші помічні, як і незалежні слівця.

Правописні питання тут у такій мірі зачеплені, в якій вони з граматикою зв'язані.

У поясненні мовних явищ іду шляхом індуктивним, відповідним матеріалом і питаннями викликаючи в школяра активність в усвідомленні того чи иншого явища. Поданий до вправ матеріал школяр має спершу уважно прочитати, щоб збагнути зміст; учитель пояснює незрозумілі слова,—тільки тоді можна приступити до усвідомлення потрібного явища. Де матеріал дано на вправи інтонаційні, там бажано, щоб сам учитель спершу прочитав його виразно, з належною інтонацією, а тоді тільки школяр. Поставлені у вправах питання мають загальну вагу: учитель може їх як до потреби деталізувати.

Між неусталеними термінами граматичної термінології найменш влучні терміни має досі 4-ий відмінок (акузатив); у цьому виданні я вживаю терміну „переемний“. У формі „переемник“ вживав його

Ів. Верхратський у своїх працях діалектологічних. З усіх досі вживаних термінів на акузатив термін „переемний“ видається мені найвлучніший; значінням він дуже близький до відповідного польського терміну *biernik*.

Ця частина граматики містить у собі матеріал на два роки: 2-й (§§ 1—19) та 3-й рік науки (§§ 20—55). Друга частина матиме пристосований до 4-го року науки матеріал.

О. Курило.

Київ,
січень, 1925 р.

§ 1. М о в а.

ЧОГО МИХАЛКО ПЛАКАВ?

Мати пішла на базар. Катруся сама zostалася з Михалком. Катруся мала ще була, сім літ. А Михалко ще й зовсім маленький, говорити ще не вмів. Гралися вони вдвох гарненько, коли Михалко взяв плакати та все плаче. Катруся вже й танцює перед ним, і ляльку свою дає йому, а Михалко все плаче. Катруся й собі заплакала. Отак удвох сидять і плачуть. Коли це мати входить у хату.

— Чого ти плачеш? — питає мати Катрі.

— Вас довго не було, Михалко плаче, мені його шкода, — відповіла Катря.

— А він чого плаче? — питає далі мати.

— Не знаю.

Мама дала Михалкові молока і він перестав плакати.

Чому Катруся не знала, чого Михалко плаче? А як мати дізналася, чого Катруся плакала?

Вправа 1. Спийшіть і замість крапок (...) поставте потрібне слово, а після його крапку (.).

Собака гавкає. Кінь ірже. Кішка . . . Вівця . . .
Коза . . . Свиня . . . Миша . . . Ворона . . . Горо-
бець . . . Курка . . . Соловейко . . . Зозуля . . . Го-
луб . . . Жаба . . . Бджола . . . Комар . . . Гадюка . . .

А людина . . .

|| Все, що людина говорить, зветься **мова**. ||

Як хто кашляє, свистить, голосно плаче то-що, то чи можна це мовою назвати?

Як порозуміваються проміж себе глухі, глухонімі? Які рухи роблять люди готовою, щоб виразити слова „єге“, „так“, „ні“? Чи це буде мова?

§ 2. С л о в о.

Вправа 2. Намалуйте на таблиці стола і підпишіть *стіл*. Зітріть малюнок і лишіть саме написане слово. Хай кожне з вас напише це слово в своєму зшитку. Що ви написали? Малюнок чи слово? Чи слово є те саме, що сама річ? Прокажіть те слово, що написали. Коли слово можна чути, а коли бачити?

Вправа 3. Спишіть і замість малюнка напишіть те слово, що малюнок означає.

НАША ХАТА.

Наша хата під горою, край долини, у вишневому садочку та в калині. По-під лісом

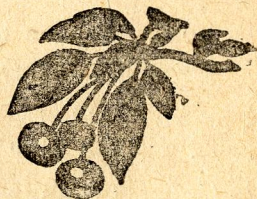

подався

у ставочок, через воду перекинувся

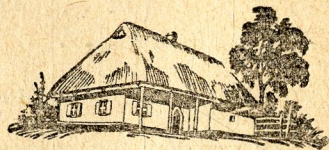
Напі ниви золотіють так, як сонце,

й сливи з гілок лізуть у

Нашу гору всі кругом далеко знають. Добрі люди нашу привітають.

(Млин, місточок, вишні, віконце, хату).

Вправа 4. Спершу хай хтось один виразно й голосно прочитає віршика, а тоді прочитайте його поволі усі вкупі. Прочитавши назвіть у йому кожне слово.

РОСИ, РОСИ, ДОЩИКУ.

Роси, роси, дощику, ярину!
Рости, рости, житечко, на лану!
На крилечках, вітрику, прилети,
Колосочки золотом обмети!

Як достигне житечко на лану,
Прийдуть люди жатоньки ярину.
Блискавками косоньки заблищать,
Золотими кобзами забряжчать.

Хай лише посунеться в поле цап,
Хай лише наважиться він на хап,—
Руду йому бороду одсічем,
Облупимо півбока сікачем!

Роси, роси, дощику, ярину!
Рости, рости, житечко, на лану!
На крилечках, вітрику, полети,
Колосочки золотом обмети!

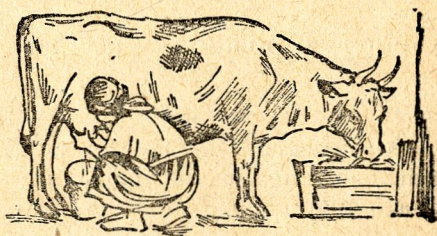
О. Олесь.

Порівняйте перші чотири рядки цього віршика з чотирма останніми рядками. Яке в них слово не однакове?

Скажіть окремі слова, які кому на думку спадуть.

Вправа 5. Що ви бачите на кожному малюнку? Скількома словами сказали ви те, що на кожному малюнку бачите? Напишіть, що є на кожному малюнку.

Почніть писати з великої літери, а вкінці поставте крапку.

Вправа 6. Скажіть, що ви бачите навколо себе, а тоді напишіть, що сказали, і назвіть кожне слово окремо.

Мова наша складається з слів.

Вправа 7. Розбийте на окремі слова, а тоді спишіть. Списуючи дивіться, де *кома* (,), а де крапка.

КОЗА З КОЗЕНЯТАМИ.

Іде козарогата, ведедітоккоплата.
А хтокозуторкне, тогокозаштурхне.

§ 3. Речення.

[Учитель проказує кожний із поданих нижче прикладів спершу з падаючою вкінці інтонацією закінченого сполучення слів (приклади, що ліворуч), а тоді з ростучою інтонацією незакінченого сполучення слів (приклади, що праворуч) і нарешті додає відповідне слово, що нижче надруковане, з закінченою, розуміється, інтонацією. Ближче це пояснено поданими нижче питаннями].

Вечі́рня зіро́нька.

Вечі́рня зіро́нька

встає.

Зелений га́й.

Зелений га́й шуми́ть.

Зима.

Зима іде.

А над тую роже́ньку немає. А над тую роже́ньку немає
в світі кращо́ї.

Як сказати—*Вечі́рня зіро́нька*., то чи почувається, що це вже закінчене сполучення слів, чи може почувається, що треба ще додати яке слово, щоб вийшло закінчене сполучення (зійшла,

встає)? Чи з голосу можна пізнати, що сполучення слів закінчене? Як тоді голос іде вкінці, вгору чи вниз? А як сполучення слів не закінчене? Скажіть такі сполучення слів, де-б із голосу пізнати можна було, що вони ще не закінчені, а тоді додайте до них потрібні слова, щоб сполучення вийшли закінчені. Як на письмі знати, що сполучення слів закінчене?

Вправа 8. Поставте замість крапок (...) слово, щоб воно вкупі з попереднім словом виказувало закінчене сполучення слів і поставте вкінці крапку.

Зозуля . . . Соловейко . . . По діброві вітер . . .
Хрущі над вишнями . . . Сонечко ясне . . . Кожна
пташка свою пісню . . . Ганнуса гуси . . . Плугатарі
з плугами . . . Пливуть по небу . . . У садочку заку-
вала . . . Рання пташка росу . . . Пізня пташка сліз-
ки . . .

Напишіть кожне свою домку про те, чого б ви тепер най-
більше хтіли. Почніть писати з великої літери, а вкінці поставте
крапку.

Закінчене сполучення слів зветься **речення**.

Закінчене сполучення слів знати з голосу: гово-
рячи або читаючи знижаємо в кінці речення голос і
зупиняємося. Пишучи ставимо в кінці речення
крапку.

Кожне речення починаємо писати з великої
літери.

Вправа 9. Прочитайте виразно, спiniaючися, де крапка.

НІЧ.

Ніч. Світять зорі. Плаває місяць по небі. Тихий
вітрець повіває. Соловейко щебече. Довкола ясно й
запашно.

Чи одно слово може бути реченням?

Вправа 10. Дайте писані відповіді цілими реченнями.

Де ми вчимося? Що робить швець? Що робить кра-
вець? Що робить шкляр? Чим жнуть? Чим шиють?
Чим ріжуть хліб? Чим ріжуть папір? Хто нам дає
вовну? Від кого маємо молоко?

Вправа 11. Скільки тут речень?

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ.

Жар починає стухати. Сонце близиться до землі. Вітер повіває холодком і розносить квітчані пахощі. Обзиваються вечірні пташки.

ВЕЧІР.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалося рожевим поясом. Цвіли яблуні. Тихе повітря дихало пахощами. В останньому сонячному променні грала дрібненька мушва. Гули хрущі. Греблею йшла череда.

Вправа 12. Допишіть, що хто робить, яке що є і що хто є, щоб вийшли речення.

Бджілка гуде.	Рожа червона.
Курка . . .	Барвінок . . .
Собака . . .	Молоко . . .
Котик . . .	Трава . . .
Орел птах.	
Яблуко . . .	
Галя . . .	

Вправа 13. Розбийте цей уривок на речення.

СТАВОК.

Подихав свіжий вітрець по ставку плигали маленькі хвильки на дні його наче кипіло срібло ластівки вилися над ставком від берега під вербами вода була наче зеленаста маленькі хвильки рівно котилися.

Вправа 14. Подані тут окремі слова змініть так, щоб вийшли речення, отак, напр.: *Я їду.*

Я, іти. Він, писати. Пташки, співає. Дитина, заплакати. Хата, білий. Моя книжка, милий. Орли, птах. Квітки, рости, у саду.

Візьміть на увагу, яким голосом проказуємо тут окремі слова, коли вони не зв'язані з собою, а яким голосом вимовляємо сполучення слів, коли вони становлять речення.

ВЕСНА.

Мигтять білі метелики. Хрущі літають гучливо. Якийсь гомін чути далеко. Весна до нас іде.

Вправа 15. Чи в'яжуться з собою слова *мигтять білі? А мигтять метелики? Хрущі гучливо? Хрущі літають?*

Підберіть в останніх трьох реченнях слова, що в'яжуться з собою.

Розкладіть нижче подані речення на такі слова, що в'яжуться з собою. Приклад: черешеньки ваблять

ваблять очі

ваблять діточкам

діточкам маленьким.

Черешеньки ваблять очі діточкам маленьким.

Мальованим конем недалеко в'їдеш.

Золотий обушок скрізь двері одчинить.

Пригоди учать згоди.

Приїхав він додому темненької ночі.

§ 4. Найсильніше слово в реченні.

БУЛАНИЙ.

У Василеного тата був кінь *Буланий*. Одного разу сказав тато Василені одігнати Буланого за село. Василь хотів сісти на Буланого й *поїхати*. Він був *малий*. Він ще *не міг* вилізти.

Василь дістав шматок *хліба*. Хлібом він приманив коня *до перелазу*. Тоді він зліз *на горожу*. З горожі він ухопився коневі *за гриву*. А тоді вже він сів *на коня*. Буланий *прибіг на пашу*. Він був дуже *радий*. А Василь *проїхався верхи*. Він *теж* був дуже *радий*.

[Учитель спершу читає це оповіданнячко одноманітним голосом, не наголошуючи окремих слів у реченні. Тоді він удруге читає як слід, наголошуючи відзначені слова. Діти мають сказати, як треба читати: так, як уперше, чи так, як удруге прочитано. Тоді учитель сам читає (або дає школяреві читати) кожне речення окремо. Діти самі мають вказати, де найсильніше слово в реченні].

У кожному реченні, що має два або більше слів, одно слово вимовляємо з більшою силою, як інші слова.

Вправа 16. Напишіть відповіді цілими реченнями і як до поставленого питання підкресліть потрібне слово у кожній відповіді.

У Василевого чи в Петрового батька був кінь Буланий?

У Василевого тата чи у Василевого дядька був кінь Буланий?

У Василевого тата був чи не був кінь Буланий?

У Василевого тата був кінь Буланий чи Вороний?

Хто сказав Василеві одігнати Буланого за село?

Кому сказав тато одігнати Буланого за село?

Кого сказав тато Василеві одігнати за село?

Куди сказав тато Василеві одігнати Буланого?

Вправа 17. Поясніть, яка є різниця в реченнях:

Тато приїхав.

Тато приїхав.

Маруся впала.

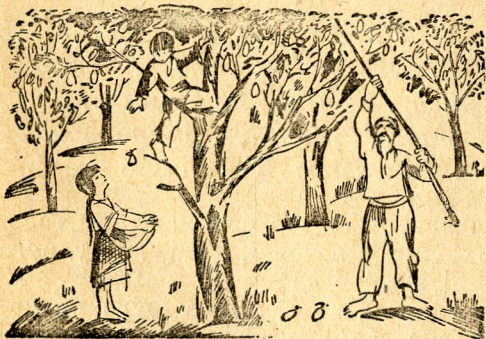
Маруся впала.

Я знаю Петра. Я знаю Петра. Я знаю Петра.

Лисичка курочку вкрала. Лисичка курочку вкрала. Лисичка курочку вкрала.

Лисичка курочку вкрала.

Вправа 18. Пригляньтесь уважно до цього малюнка. Напишіть відповіді на поставлені питання. У відповідях підкресліть найсильніше проказані слова.

У яку пору року це було? Хто зібравсь у саду? (Назвіть якимись іменнями діда, онука й онучку). Чого вони зібралися? Що робить дід? Що робить хлопець? Що робить дівчинка?

§ 5. Питання та оклик.

Спитайтеся про що вчителя чи товариша. Вслухайтесь в свій голос, коли питається і коли вам відповідають. Як хто кого питає, то чи з голосу можна це пізнати? Як на письмі позначаємо питання?

Хай хто з вас прочитає голосно й виразно, щоб із голосу знати було, де питання, а де відповідь.

ЗЕЛЕНАЯ ДІБРОВОНЬКА.

Зеленая дібровонько, чому не шумиш? Приставлена капустачко, чому не кипиш? — Ой, як би вітер, то я б шуміла. Як би приставлена, то я б кипіла.

СВІТЛОНЬКА.

Чого-ж, світлонько та новесенька, чого ж стоїш темнесенька?

— Ой, як же мені новесенькій не бути темнесенькій? Стріха низенька, вікна маленькі, сонечко не вскакує.

ХТО ДУЖЧИЙ ЗА ВСІХ.

Один дядько хотів знати, хто на світі дужчий за всіх. Він думав, що дужче за всіх сонце, ото й спершу пішов до нього й спитав:

— Сонце, чи правда, що ти за всіх на світі дужче? Сонце відповіло:

— Ні, я не дужче за всіх, бо хмари мене заслоняють.

Тоді він пішов до хмар і спитавсь:

— Хмари, чи ви дужчі за всіх на світі?

Хмари відповіли:

— Ні, ми не дужчі за всіх, бо вітер нас жене.

Він пішов до вітра й спитавсь:

— Вітре, ти дужчий за всіх на світі?

Вітер сказав:

— Ні, я не дужчий за всіх, бо гори мене спиняють.

Він пішов до гір і спитавсь:

— Гори, ви дужчі за всіх на світі?

Гори сказали:

— Ні, ми не дужчі за всіх, бо вода нас розмиває.

Він пішов до води й спитавсь:

— Водо, чи ти дужча за всіх на світі?

Вода сказала:

— Я не дужча за всіх, бо сонце мене сушить.

І той дядько й не дізнавсь, хто дужчий за всіх на світі.

Де довше зупиняємося, де кома чи де крапка? Візьміть на увагу двокрапку (:) після слів *спитавсь, сказали, відповів*, що після них іде питання. Стежте, як голос міняється, коли на письмі крапка і двокрапка: Він пішов і спитавсь. Він пішов і спитавсь:— Хмари, чи ви дужчі за всіх на світі?

ГАДЮКА.

Одного дня пішли ми, Юрко, Роман та я, в ліс по гриби. Одбивсь я шукаючи від товаришів. Коли чую — шипить щось. Дивлюсь — гадюка! Як закричу: Юрку! Романе! Та й давай тікати.

Чи знаєте, як зветься такий розділовий знак (!) ? (Знак *оклику*).

Подумайте й скажіть, коли ставимо знак оклику. Чи з голосу пізнати оклик? Як саме? Гукніть на кого. Накажіть кому що гостро. Крикніть так, наче злякалися чого. Попросіть чого. З якої літери починаємо писати після речення, що означає питання чи оклик? Іще після якого розділового знаку пишемо велику літеру?

Вправа 19. Прочитайте вдвох, один за сина, а другий за батька. Читайте голосно, щоб з голосу знати було, що син далеко від батька.

ЗЛОВИВ ВЕДМЕДЯ.

— Тату, я зловив ведмедя!

— То веди його сюди!

— Не ведеться бо!

— То держи його!

— Не держиться бо!

— То пусти його!

— Не пускається бо!

Прочитайте вдвох: один щоб питавсь, а другий щоб за вербу був і відповідав.

ОЙ, ВЕРБО, ВЕРБО КУЧЕРЯВАЯ.

Ой, вербо, вербо кучерявая!
Ой, ти вербице зелена!
Хто ж тобі, вербо, кучері звив?
Хто ж тобі, вербо, корінь підмив?
— Ізвила мені кучері темная нічка,
Корінь підмила бистренькая річка.

Прочитайте вдвох, щоб один питавсь, а другий був за пахоля і відповідав.

А НАД ТУЮ РОЖЕНЬКУ НЕМАЄ.

Скажи мені правду, мале пахоля,
Над якеє зілля у світі нема:
Чи над той запашний васильочок?
Чи над той хрещатий барвіночок?
Чи над тую та повную роженьку?
— Запашний васильочок три запахи має,
Хрещатий барвіночок сади устилає,
А над тую та роженьку повнесеньку,
А над тую та роженьку червонесеньку
І в світі немає.

ЯЛИНКА.

Зима. Мороз. Скрізь біло. В моїм садку стоїть ялинка.
На ній сніжинки кришталеві ясними зірками сяють.

Вправа 20. Прочитайте цей уривочок, як він написаний. Тоді перепишіть його, щоб замість крапок були знаки питання, і прочитайте. Нарешті перепишіть його так, щоб замість крапок були знаки оклику, і прочитайте. Стежте, як голос міняється.

Вправа 21. Задайте собі одно одному питання і дайте на них відповіді. У питаннях та відповідях відзначіть найсильніше слово. Спершу хай прочитає вчитель, а тоді вся група вкупі.

ДО ПРАЦІ.

Праця єдина з недолі нас вирве.
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! На діло святее
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторує.
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує.
Нумо до праці мерщій!
Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колись.
Дякою нас тоді люди згадають.
Нум же до праці берись!
Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
Долю унукам дамо.
Ми на роботу у світ народились,
Ми для борні живемо!
Сміливо ж, браття, до праці ставайте!
Час настає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

Б. Грінченко.

§ 6. Прямa мoвa.

В права 22. Прочитайте голосно й виразно. Як читаете чиїсь слова, то старайтеся змінити голос. Візьміть на увагу розділові знаки при чиїхось словах: *ляжки* („“), *ріску* (—), *двокрапку* (:), *кòму*.

ЛИСИЧКА ТА ЖУРАВЕЛЬ.

Був собі журавель та лисичка. Ото й зустрілися якось у лісі.

Журавель каже: „Прийми мене, лисичко, на зимівлю, то я тебе навчу літати“.

— Добре! — каже лисичка.

Прийняла його лисичка. От і живуть вони в лисиччиній норі.

Аж дізналися стрільці, що в норі живуть журавель із лисичкою. Стали вони розкопувати ту нору. Лисичка й каже до журавля: „Скільки в тебе думок?“ — Десять, — каже журавель. „А в тебе скільки?“ — Одна. — А далі знов каже лисичка до журавля: „Скільки в тебе думок?“ — Дев'ять. „А в тебе скільки?“ — Одна. — Тоді знов лисичка каже: „Скільки в тебе думок?“ — Вісім. „А в тебе?“ — Одна. — Та так усе лисичка питає журавля, а той усе

по одній зменшує. А далі лисичка каже, як уже стрільці ближче почали копати: „Скільки в тебе думок? — Одна, — одказує журавель. „А в тебе?“ — Одна. — „Яка ж у тебе думка?“ А журавель каже: „Така: я ляжу поперек у норі і притаюсь, буду наче неживий. Вони мене візьмуть у руки і почнуть роздивлятися, то ти тікай. Вони кинуться до тебе, тоді і я полечу“.

Доконалися стрільці до журавля, взяли його в руки та й кажуть: „От тобі й маєш! Лисиця задавила журавля. Киньмо його, то вже наш, докопаймося ще до лисиці.“

Тільки вони це кажуть, а лисичка з норі фіть! і пішла в ліс. А журавель гррх! і полетів.

Чийсь слова, коли їх переказати достотно, як їх проказано, то це **прямá мо́ва**. Пряму мову замикаємо **ла́пками** або **рі́сками**.

Риски здебільшого стоять уперемішку з лапками, щоб відділити слова однієї особи від слів другої особи.

Вправа 23. Вивчіть віршика напам'ять, а тоді напишіть його напам'ять. Як не знатимете, як яке слово писати або який розділовий знак де поставити, то гляньте в книжку.

ВОВКИ.

„Чого, брате, так збілів?	— Ну, нехай вже, нехай так,
Що з тобою сталося?“	Але десять гналось! —
— Ох, за мною через став	„Та і десять не було!
Аж сто вовків гналось! —	Знаць один усього!“
„Що з тобою! сто вовків?	— А як один? аби вовк!
Та б село почуло!“	Страшно і одного! —
— Та воно так. Як не сто,	„А може то й не вовк?“
А п'ятдесят було! —	— А що ж то ходило
„Та й п'ятдесят диво в нас!	Таке сиве та мале,
Де б їх стільки взялось?“	А хвостик як шило?

С. Руданський.

Вправа 24. Поставте пряму мову в лапки вперемішку з рисками.

ЧИ ДАЛЕКО ДО КИЇВА.

Питаються якогось
хлопця
Подорожні люди:
Чи багато верстов, сину,
До Київа буде?
Та так, люди, того року
Було вісімнадцять.

Порівняйте:

Питаються якогось хлопця подорожні люди: „Чи багато верстов, сину, до Київа буде?“

Хлопець відповідає: „Того року було вісімнадцять верстов“.

Мама сказала мені: „Читай“.

Вслухайтесь в свій голос, коли ви читаете двокрапку, а коли кому. Чи можете вказати на різницю в голосі. Скажіть самі такі речення з прямою мовою, щоб можна було замінити двокрапку на кому. Чи там, де кома, чийсь слова теж достотно переказані?

Порівняйте:

Сказала мені мама: „Читай!“

Сказав нам учитель.
„Ідіть додому!“

А тепер, — говорить
хлопець: —
Лічимо сімнадцять.
Що ж то, сину, за пригода
Така приключилась?
Та пригода не пригода:
Верства повалилась.

С. Руданський

Питаються якогось хлопця подорожні люди, чи багато верстов до Київа буде.

Хлопець відповідає, що того року було вісімнадцять верстов.

Мама сказала мені, щоб я читав.

„Читай!“ сказала мені мама.

„Ідіть додому!“ сказав нам учитель.

Вслухайтесь в свій голос, коли ви читаете двокрапку, а коли крапку. Де голос раптом обривається? А де голос поволі знижується?

Вправа 25. Змініть тут речення так, щоб замість двокрапки була кома.

МАМА.

На ярмарку дитина відбилась якимсь від матери та й блукається між людьми. Плаче бідне, бігає, шукає матери.

Питають люди дитини:

„Яка ж твоя мама?“

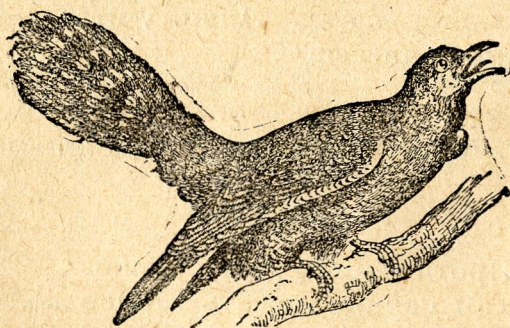
А дитина крізь сльози каже:

„Хиба ж ви не знаєте? Моя мама та, що найкраща за всіх“.

ЛИСИЧКА ТА ЦАП.

Лисичка задивилася на гави й у криницю впала. Вона не втопилася, бо води було мало. Та вилізти ніяк не може. Приходить цап. Питається: „А що ти Тут робиш?“ — Відпочиваю від спеки,—каже лисичка:— тут холодок і скільки хочеш водиці. Стрибай і ти! — Цап стрибнув. Лисичка скік йому на роги і геть із криниці подалася.

§ 7. Склад.

ВЕСНА.

Ку-ку, ку-ку!

Чу-ти в ліс-ку.

Хо-дім, спі-вай-мо,

Ра-до ві-тай-мо

Крас-ну вес-ну!

Ку-ку, ку-ку!

Чу-е-мо все.

Га-ем, лі-соч-ком,

Бо-ром, по-точ-ком

Го-лос гу-де.

Ку-ку, ку-ку!

Пташ-ко ма-ла,

Ти там спі-ва-ла?

Прав-ду ска-за-ла:

Щез-ла зи-ма!

С. Воробкевич.

Порахуйте, скільки окремих часток є в кожному слові.

Заспівайте хором яку веселу пісню, що її всі знаєте, і зверніть увагу, як у співі слово ділиться на частки. Порахуйте, скільки часток є в кожному слові пісні.

Слово складається з окремих часток, що звуться **складами**.

Слово, що має один склад, зветься **односклада́ве**, що має два склади — **двосклада́ве**, три склади — **трисклада́ве** і т. д.

Вправа 26. Поділити кожне слово на склади.

ЛАСТІВКА.

Ластівочко, щебетушко,	— Принесу вам весну
Де ти від нас, душко,	красну,
йдеш?	Принесу вам рожин цвіт,
Що ти дітям з того	Лиш учіться, діти любі,
світа,	Лиш учіться, вчіться,
З теплих країв принесеш?	вчіть!

Ю. Федькович.

Вправа 27. Назвіть односкладові слова, двоскладові і т. д.

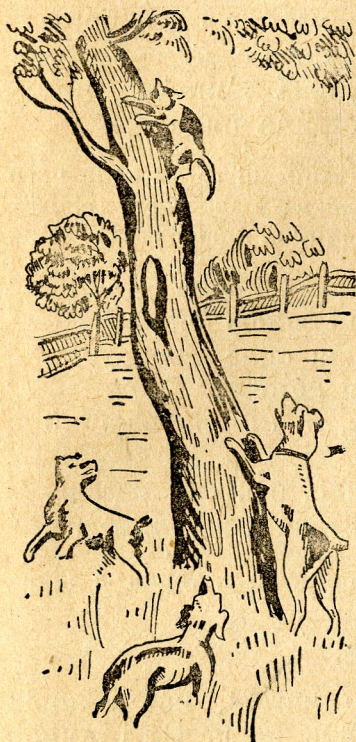
ЗАГАДКА.

Проти сонця, де видненько,
Там свинки лежать гарненько.
А як тільки осінь прийде,
Зараз баба з хати вийде
І свинки оті розбудить,
Штурхне в боки, хвіст одкрутить,
Та ще й діда погукає,—
Нехай бабі помагає. (Гарбузи).

Вправа 28. Спишіть коротенькими рядками, отак, наприклад:
Вже діжде-
мо літа.

УЛІТКУ.

Вже діждемо літа, то нажнемо жита, поставимо
в копки та вдаримо в гопки.

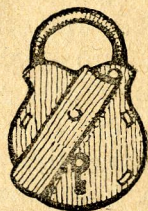
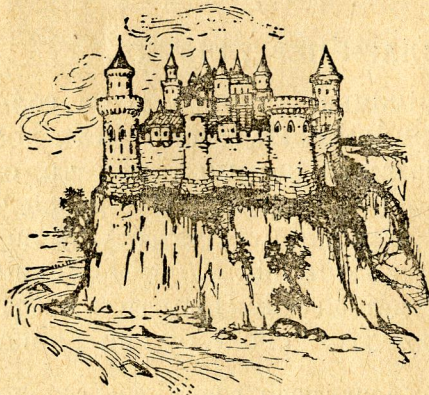

Чи можна б слово *діждемо* перенести так із рядка в рядок: діжд-емо або діждем-о. Отже, як треба розбити слово, щоб перенести його в другий рядок?

Слово переносимо з рядка в рядок цілими складами.

Вправа 29. Розкажіть, що бачите на малюнку, а тоді опишіть це коротенькими рядками. Собакам дайте ймення, які хочете.

§ 8. Наголос.

(замок, замо́к)

Проста наша дорóга. Дорóгà мамо. Не соли боршу, бо й так у йому багато sóли. Ми вашого селà не знаємо. Убогії ниви, убогії сéла. Ішла дівка яринóю—яринá леліє. Прийшла мати з Яри́ною. Яри́на плаче.

Вправа. 30. Підкресліть однаково написані слова. Від чого залежить різниця в їхньому значінні? Назвіть у підкреслених словах склад, що його з більшою силою вимовляємо, як інші склади слова.

У кожному слові, що має два або більше складів, один із складів вимовляємо з більшою силою голосу, як усі інші склади. Більша сила голосу на одному із складів слова зветься **на́голос**.

Як треба позначити наголос, то ставлять такий значок (').

Склад, що на йому є наголос, зветься **наго́лошений**, а склад без наголосу зветься **ненаго́лошений**.

Вправа 31. Поставте наголоси і скажіть, котрий з кінця склад наголошений.

ЗАЄЦЬ І ЖАБА.

Обридло зайцеві погане його життя, що чоловік кривдить, орел хапає, і сова навіть дере. От і думає собі заєць: я найслабший від усього на світі, усього боюся, піду краще утоплюся! От іде він до річки та скаче берегом,—шукає, де б то краще скочити у воду. Коли це жаба—шиць у воду! Еге, думає тоді заєць, не буду я тонитися, бо є ще таке на світі, що й мене боїться.

ЗАЖУРИЛАСЯ ПЕРЕПІЛОЧКА.

Зажурилася перепілочка: „Бідна моя та головонько, що я рано із вирію вийшла. Ніде мені сісти відпочити, ніде мені гніздечко ізвити: що по горах та сніги лежать, по долинах та води стоять“. Обізвався та соловечко: „Не журися, перепілочко! Єсть у мене аж три садочки, та й усі три та вишневії. В однім будеш ти гніздечковити, в другім будеш діточок водити, в третім будеш сама походити, собою діток своїх будеш розважати“.

Вправа 32. Спишіть, дописавши слова, як тут показано, і поставте на них наголоси.

Сестра́ — всі сестри.

Вербá —

Земля́ —

Село́ —

Несé — не́сений.

Везé —

Ведé —

Плетé —

Мене́ — про ме́нє.

Тебе́ —

Себе́ —

Низький — нízько.

Глибо́кий —

Висо́кий —

Широ́кий —

Прочитайте уважно.

ЯК УЧИТЕЛЬ ДАВ ПЕТРИКОВІ ЗРОЗУМІТИ. ЩО ТАКЕ СКЛАД І НАГОЛОС.

Стрілися Івась із Петриком і зняли річ про те, як хто вчиться. Івась каже:

— Що воно таке склад і наголос? Звідки вони беруться? Мені то воно аж ніяк у тямки не дається.

А Петрик на це каже:

— Це проста річ. Нам учитель ось що показав. Треба запалити свічку, трубкою згорнути зшиток і, направивши трубку на свічку, проказати в неї яке слово. Від кожного слова свічка мигне, та неоднаково: від неодноскладового мигне раз, від двоскладового двічі і т. д. Треба вибрати таке слово, щоб наголос у йому був укінці, бо від сильного складу полум'я сильно подається і вже мигтіниме довго, аж поки заспокоїться. Отож як узяти слово з наголосом у середині або на початку, то вже не можна буде порахувати ті склади, що після наголошеного. А як узяти такі слова, як **борона́**, **голова́**, то таке буде: спершу полум'я мигне двічі слабенько (від двох перших ненаголошених складів), а тоді розхитнеться та візьме мигати. Учитель пояснив нам, що це повітря виходить товчками, як говорити, і що кожний склад і є такий товчок. Найсильніший товчок буде тоді, як вимовити наголошений склад.

— Ото й добре,—сказав Івась:—я й собі спробую дома це зрбити. Доти не зрозумію, доки сам на власні очі не побачу.

Зробіть те, що розказав Петрусь.

Матеріали до повторення §§ 1—8.

БАБУСЯ.

Серед гаю під горою старий дуб стоїть. З-під кореня того дуба криниця дзюрчить. Дзюрчить, біжить криниченька, наповня ставок. Над тим ставком похилився вишневий садок.

Похилая хатиночка з садка визира. В тій хатинці проживає бабуся стара. Сама собі, як мизинець.

Кругом гай шумить. Полягла трава висока. Нікому косить.

Чий-же то в траві високій протоптаний слід? Носять діти-онучата бабусі обід. Як водиця із-під дуба у ставок біжить, так бабуся з маленькими дітьми гомонить.

ОКСАНКА.

Мороз. Оксанка попробувала носика на двір показати, та й зараз до хати сховалася, бо так-же щіпає за щічки, а ще більше за носик і за вухка. Коли-б той Бусик прокидався! Як він довго спить! Він такий маленький, з ним так весело гуляти, як не буває з найкращою лялькою!

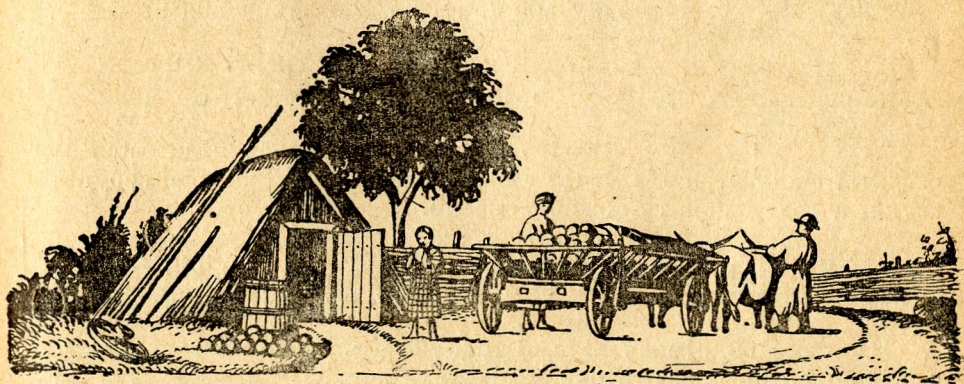
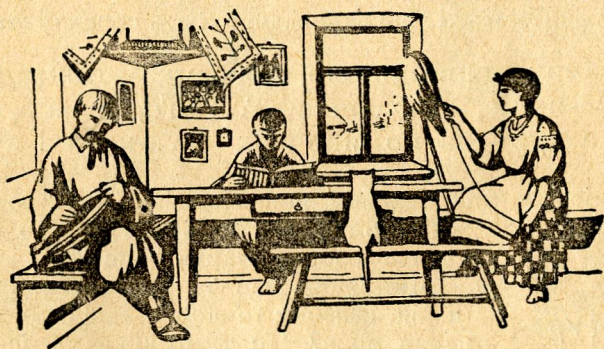
ЛЕВ ТА ВЕДМІДЬ.

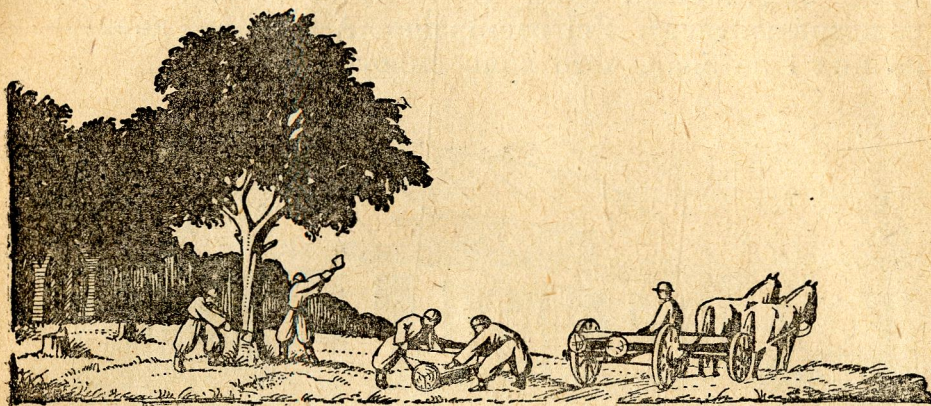
Лев із ведмедем полювали і добули собі м'яся. Вони ділившись посварилися, а далі битися почали. Зченилися, клоччя скрізь летить. А того й не добачають, що з лісу вилізла лисиця, схопила м'ясо і подалася в нору. Схаменулися лев із ведмедем, та ба! Лисиці й слід пропав.

ПЕРШИЙ СНІГ.

Малий Андрійко прокинувся уранці. Він угледів на дворі сніг і закричав: „Он скільки цукру розсипано!“ Старші брати Андрійкові сміялися й унесли йому жменю снігу. Андрійко лизнув, скривився і каже: „Холодне!“ Потім зліз на припічок і сніг положив грітися на черинь. Після обіду Андрійко зліз на піч та як заплаче на всю хату. Мати питає його: „Чого це ти? Що там

таке?" А Андрійко каже: „Сніг хтось забрав. Я його
положив грітися“. Усі засміялися. А Андрійко дививсь
на них і не знав, чого вони сміються.

§ 9. Звук і літера.

Хай прочитають ті, що найкраще вміють перекликати тварину.

А котичок—няв-няв-няв, а собачка—гав-гав-гав, овечка—ме-ме-ме, а гусочка—ґе-ґе-ґе, а качечка—ках-ках-ках, а курочка по сінечках—куд-кудах! куд-кудах!

Хто вміє ще яку тварину перекликати, напр., корову, козу, жабу то-що, хай це зробить. Хто вміє наслідувати голос дзвоника то-що?

Чи звуки, що їх видає тварина або річ (поїзд, дзвоник то-що), є такі самі, що й звуки нашої мови? Чи тими звуками, що їх у мові нашій вживаємо, можна достотно перекликати тварину або таку річ, що звуки видає?

К-о-т-и-к к-о-л-о р-і-ч-к-и х-о-д-и-в, ч-е-р-е-в-и-ч-к-и н-о-с-и-в.

Назвіть окремо кожний звук у слові і скажіть, скільки звуків має тут кожне слово. Прокажіть які-небудь звуки, а тоді напишіть кожний окремо.

Знак, що ним позначаємо звук на письмі, зветься літера або б́уква. Звук вимовляємо, а літеру пишемо.

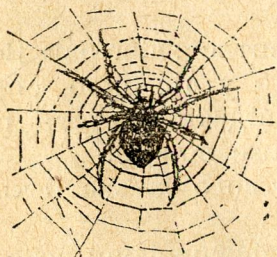
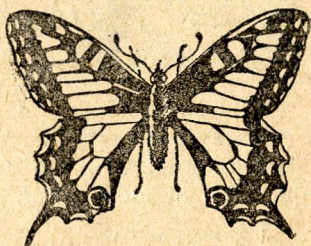
Вправа 33. Прочитайте, а тоді скажіть окремо кожне слово; в кожному слові назвіть окремо кожний звук.

Вийди, вийди, сонечко, на бабине полечко. Хто по-
переду, той пасе череду, хто позаду, той пасе жабу.
Ходи, коте, в колисочку, приспи нашу дитиночку. Зе-
лена сосонко, не шуми в бору.

§ 10. Голосові та шелестові звуки.

Вправа 34. Підпишіть малюнки. Пишіть кожне слово з великої літери, по кожному слові ставте крапку.

У написаних словах підкресліть літери *а, е, и, і, о, у*.

(Дід, баба, метелик, павук, коза).

Звуки *а, е, и, і, о, у* звуться **голосові зв'уки**. Літера, що нею на письмі позначаємо голосовий звук, зветься **голосівка**.

Усі інші звуки звуться **шелестові зв'уки**. Літера, що нею на письмі позначаємо шелестовий звук, зветься **шелестівка**.

Вправа 35. Прочитайте віршики, назвіть окремо кожне слово, а в кожному слові назвіть голосові та шелестові звуки.

КОТИК.

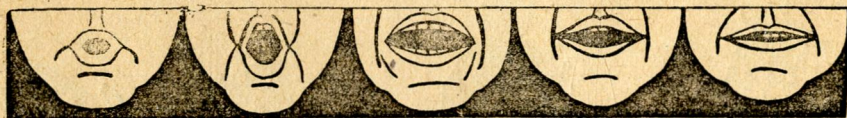
Ох, ти, коте, коточок, забрав бабин медочок та сховавсь у куточок. Тільки видно хвосточок та лапочки шматочок.

БАРВІНОК.

Де ти, барвіночку, ріс, що такий красний виріс?

— Ріс я в лісі при криниці, при холодній водиці; мене вода підходила, мене вода холодила.

Вправа 36. Скажіть слова, щоб у них були *а, е, и, і, о, у* і напишіть їх.

Розімкніть так рота, як тут хлопець розімкнув на кожному з малюнків і тягніть голосом. Які звуки ви тоді проказуєте?

Проспівайте якої пісні і скажіть, які звуки тягнуть у співі, голосові чи шелестові.

Прочитайте.

РАК І ВОРОНА.

Летіла ворона по-над морем. Дивиться: лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поспідати. Бачить рак, що приходиться пропасти, та й каже вороні:

— Ей, вороно, вороно! Знав я твого батька й твою матір, славні люди були!

— Угу!—відповідає ворона, не роззявляючи рота.

— І братів, і сестер твоїх знав,—каже рак:—що за добрі були люди!

— Угу!—гугнить ворона, а рака кріпкенько держить.

— Та вже хоч вони й гарні люди,—каже рак:—а тобі не рівня. Мені здається, що на світі нема розумнішої над тебе.

— Еге!—крякнула ворона на весь рот і впустила рака в море.

От тим то, як кого одурять похвальбою або облесливою мовою, то люди кажуть: „Упустив рака з рота“.

А як кого остерігають, то кажуть: „Гляди, не впусти рака з рота!“

Поясніть, через що ворона, кажучи *уу*, ще могла держати рака в роті, а сказавши *еє*, впустила його з рота.

Вправа 37. Прокажіть що-небудь, речення яке, віршика то-що. Розбийте проказане на склади. Чи можна сказати, що в слові стільки складів, скільки голосових звуків?

Вправа 38. Прокажіть *мама*. Зімкніть губи і тягніть голо-
сом. Який звук виходить? Додайте *а*,—що вийде тоді?

Ще раз зімкніть губи й тягніть голосом. А тепер пальцями стисніть носа. Виходить що-небудь? Кудюю отже йде голос, як вимовляємо *м*? (носом).

Прикладіть язика до піднебіння, зімкніть рота й тягніть, додайте *а*. Що виходить? Ще раз прикладіть язика до піднебіння, зімкніть рота й стисніть пальцями носа. Виходить що-небудь? Кудюю йде голос? Як вимовляємо *н*?

А *л* і *р* можна вимовити з стисненим носом? А з зімкненим ротом? Кудюю йде голос, як вимовляти *л*, *р*? (ротом).

Тягніть звук *ж*, приклавши пальця до горла. Що ви почуваєте? Тягніть звук *ш*, приклавши пальця до горла. Чи ви почуваєте що? Так само тягніть *з* і *с*, приклавши пальця до горла. Де чути голос: при *ж*, *з* чи при *ш*, *с*? [Пояснити дітям, що як прикласти пальця до горла, то при звуках *ж*, *з* тим чути тремтіння, що тремтять голосники (голосові струни); а голосники тремтять, як вимовляти звук із голосом].

Спробуйте вимовити шелестові *б*, *п*, *х*, *г*, *к*, *д*, *т*, *дж*, *ч*, *дз*, *ц*, *л*, *р*, *н*, *м*, і скажіть, де чути голос, а де голосу нема.

Якими органами вимовляємо *б*? А якими *п*? Отже чим різняться ці звуки?

Як вимовляємо *г*?

Скажіть, які з поданих вище шелестових можна протягати, а які ні. Випишіть шелестові, що їх не можна протягати (*п*, *б*, *д*, *т*, *г*, *к*). Які з виписаних шелестових вимовляють із голосом?

Які є найголосніші мовні органи, що ними вимовляємо різні звуки? (губи, зуби, язик, піднебіння, горлянка).

Прислухайтеся до мови своїх товаришів. Чи всі у вашій групі однаково вимовляють звуки *р*, *л*, *з*, *с*, *жс*, *ш*, *дж*, *ч*? Кого називають гаркавим? Яким мовним органом вимовляємо гаркаве *р*? А якими мовними органами вимовляємо звичайне *р*? На кого кажуть шепелявий?

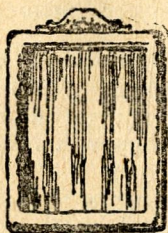
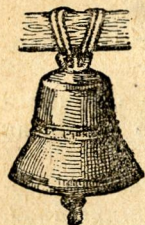
Прочитайте.

ПАРАСКА ТА ГАПКА.

Параска та Гапка гралися і через щось посварилися. Ото Гапка розсердившись й каже на Параску:

— Так зветься, аж рот дереться: Параска!
А Параска на Гапку:
— А ти як? Гапка! Аж губи злипаються!

Чи не можете пояснити, чому вони так казали?
Підпишіть малюнки.

По скільки звуків у словах *дзвін*, *бджола*, *дзеркало*, *дзвіночки* і по скільки літер у них? Скількома літерами позначаємо звуки *дж*, *дз*? Як у вашому селі кажуть: *бджола* чи *бжола*? А може *пчола*? *Дзвіночки* чи *звіночки*? У літературній мові треба казати *бджола*, *дзвіночки*. Чи звуки *дж*, *дз* вимовляємо в голосом? Скільки звуків у слові *що*? А скільки в йому літер? Отже, які звуки визначає літера *щ*.

Вправа 39. Назвіть кожний звук. Скажіть, через що в деяких словах літер більше, як звуків. А де звуків більше, як літер? Через що?

Гедз його вкусив. А ми це віконечко гвинтом придавим. Маруся схопила дзвіночка. Гуде бджілка, дзигоче коник у траві. Хто такий Тарас Шевченко? Ой ти, коте-коточок, не полохай галочок! У мене три пташечки-щебеташечки. Добра та рада, де щира правда. Прощавай! Щасливо!

§ 11. М'які шелестові звуки, що двома літерами позначені.

Сіть — сит. *Мідь* — обід. *Кинь* — тин. *Мазь* — раз. *Брись* — ліс.

Вправа 40. У поданих словах порівняйте підкреслені літери. Порахуйте, скільки в кожному слові звуків і скільки літер. Ска-

жіть, де шелестовий звук твердий, а де м'який. Як позначаємо на письмі м'який шелестовий звук?

Чи ь (знак м'якшення) є звук?

Чи ви язиком чуєте ріжницю, як вимовляете *д і дь, т і ть, н і нь*? А можете сказати, в чому ріжниця?

Тверді шелестові звуки: *о, в, г, г, д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

М'які шелестові звуки: *дь, зь, ль, нь, сь, ть, ць.*

Вправа 41. Випишіть слова, що в них літер більше, як звуків, і поясніть, через що в них літер більше, як звуків.

КІЗОНЬКА.

Бігла кізонка льодком, льодком, а за нею цап слідком, слідком.

А кізонька в ополонку, а цапочок за головку:—Стій, кізонько, не топись, хоч на мене подивись!

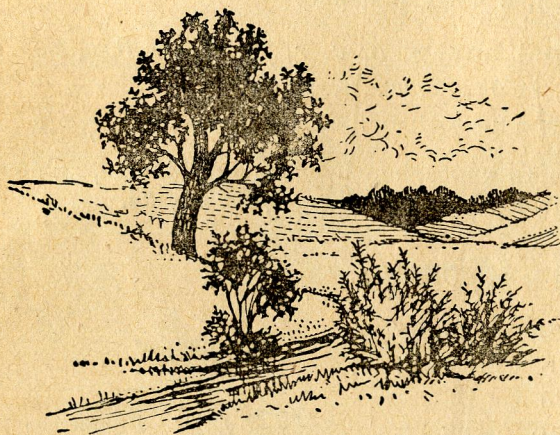
ПІСНЯ.

Ой хвалилася - вихвалялася білая березонька, що у мене кора, як біль біла, листоньки, як калина. Як обізвався зелений явірок: „Не хвались ти, березонько: та вітер повіє, листячко звіє, кора ізмарніє“.

Вчора була неділенька, ниньки понеділок, найму собі косариків косити барвінок. Ой, не коси, бузьку, сіна, згрісишся по коліна. Легенький, мов вітрець, метелик над квітками літав. Пасись, пасись, бичку, поки спряду мичку. Як бджоли, кулі дзижчать. Є в мене грошей дзбан. А чи в вас, як у нас, ні жнуть, ні косять, жупани носять, ні тчуть, ні прядуть, хороше живуть? І відтіль гора, і відсіль гора; по-між тими гіроньками сходила зоря.

§ 12. Літери я, е, ї, ю на початку складу.

ЯВІР І КАЛИНА.

Тече вода з-під явора ярмом на долину, — пишається над водою червона калина. Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють.

На ставі лебідь плив, а гуси сірії край його поринали.

Вправа 42. Випишіть слова, що в них літери *я, е, ї, ю* стоять на початку складу. Тягніть голосом *я, е, ї, ю*. Які звуки чути вкінці, вимовляючи кожную з цих літер? А який звук чути в початку *я, е, ї, ю*? Скажіть, скільки звуків у кожному з написаних слів. Чого більше в них, звуків чи літер? Чи в слові *його* звуків теж більше, як літер? Яка є різниця в звуках між словами *я* і *ай*?

Літери *я, е, ї, ю* визначають на початку складу по два звуки: $я = \text{й} + а$, $е = \text{й} + е$, $ї = \text{й} + і$, $ю = \text{й} + у$.

Вправа 43. Розбийте цього віршика на склади і скажіть, де звук *й* є на початку складу, а де він у кінці складу.

ЗОЗУЛЕНЬКА.

Скажи мені правду, мое серденьтко, которая пташка найраніш встає: чи біленький лебедонько, чи маленький соловейко, чи зозуленька?

— Білий лебедонько по воді плаває, малий соловейко щебече раненько, а над тую зозуленьку, а над тую рябеньку на світі немає.

Вправа 44. Випишіть слова з *ї*.

Чи це їжак? В гурті і каша їється. Така зима, що не знаєш, чи возом, чи саньми їхати. Зима, кожуха

нема, чоботи ледащо, а їсти нема що. Стає пташкам їх розуму, щоб вимостити гарне кубельце. Ой, ви діти, мої квіти! Чи я тобі, матінко, доїла, що я в твоїй світлоньці сиділа? З поганої трави не буде сіна. Нахилиє дуб високий серед пшної долини віти дужі і широкі до червоної калини. Літай, сизий орле, по безкраїх степах!

Вправа 45. Випишіть слова, що в них літер менше, як звуків, і поясніть, через що в них літер менше, як звуків.

ЯВІР.

Над Дніпровою сагою стоїть явір між лозою, між лозою з ялиною, з червоною калиною. Дніпро берег рие, рие, яворові корінь мие. Стоїть старий, похилився, мов козак той зажурився.

Т. Шевченко.

Та наорали та насіяли пшениці-яриці. Вітер в гаї не гуляє, вночі спочиває. Марусині три брати коники сідлають, десь їхати мають. Стоїть місяць над горою, а сонця немає, мати сина в доріженьку слізно провожає. По діброві вітер віє, гуляє по полю. Ой, чия то хата з краю, що я її не знаю. Над тую зозуленьку сивую кращої немає.

§ 13. Літери я, є, ю, і після шелестівок;ьо.

сон улітку.

Настало літо. Була неділя. В садочку гарно, зелено. Небо синє, пташки співають. Мама взяла Андрійка з собою гуляти. Вернувшись він по обіді захотів спати. Мама повісила колиску в садочку, положила Андрійка і почала його присипляти:—Колишися, колисенько, із дуба, із дуба;

присипляти:—Колишися, колисенько, із дуба, із дуба;

колишися в колисоньці, дитинонько люба! Колишися, колисонько, з горішка, з горішка; колишися в колисоньці мамина потішка! А мамина потішка, розкидавши ручки, солоденько вже спала.

Вправа 46. Випишіть слова, що в них є літери *я, в, ю* після шелестівок в одному складі.

Як вимовляємо шелестівки перед *я, в, ю*?

Напишіть і порівняйте слова *сльози і лоза, синьо і гарно*. Де в них шелестовий звук перед *о* твердий, а де м'який? Як позначаємо на письмі м'який шелестовий звук перед *о*?

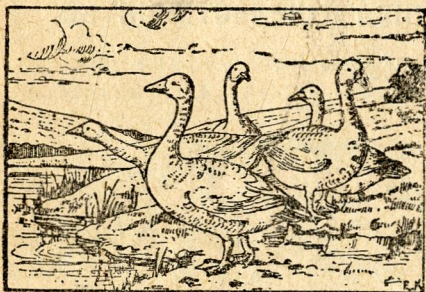
Скільки звуків і скільки літер у слові *синьо*? А в слові *синя*?

Чи є різниця у вимові *синя* і *синьо*? Отже, замість яких літер ставимо літеру *я* після шелестівки? А замість яких літер ставимо літери *в, ю* після шелестівок?

Літери *я, в, ю, і* визначають після шелестівок, що їх м'яко вимовляємо, по дві літери: *я = ва, в = ве, ю = ву, і = ві*. Щоб вказати, що шелестовий звук перед *о* м'який, ставимо після шелестівки *ь*.

Вправа 47. Спишіть і підкресліть склади, де літери *я, в, ю, і* вказують на м'якість попереднього шелестового звука, тоб-то визначають по дві літери.

ГУСИ.

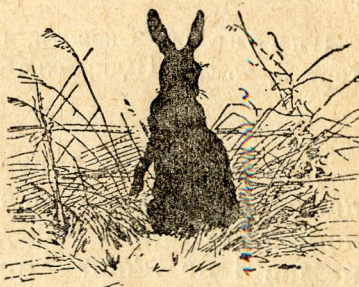

Гуси, як ідуть у шкоду, то розмовляють: „По два на колосок! По два на колосок!“ А тільки вберуться в шкоду, так і закричать усі: „Всяк собі! Всяк собі!“

РИБКА В МОРІ.

Ой гуляй, гуляй, срібная рибко, та в глибокому морі. Як підеш ти на бистрій ріки, то не будеш гуляти: там тебе, рибочку, зловлять, срібную лущицю здіймуть.

Вправа 48. Підпишіть малюнки. Скажіть, скільки в кожному з підписаних слів звуків і скільки літер.

(Лялька, яйце, гніздо, гадюка, щеня, ялинка, ключ, заєць, їжак).

§ 14. Апостроф (').

Вправа 49. Випишіть слова, що з апострофом (').

Дівчаточка й хлоп'яточка під деревцем скачуть. Ви дітки мої, мої голуб'ята! На ставі пливе м'ята, на тій м'яті каченята. З якого цвіту вінка не зів'еш? (з житнього). Ранні пташки росу п'ють. Плету хлівець на четверо овець, а на п'яту осібю. У чужій сім'ї живу. Дунай засихав, бур'яном заростав. На городі буряки ростуть. Не знайдеш над наше подвір'я. Був кінь, та з'їздився.

Торгувалися два дні, аж на третій з'єдналися. Роз'їхалась, як верша в болоті. Горностай сосну під'їдає. Я тобі всю правду об'являю.

Чи однаково вимовляємо *бур'ян* і *бур'ян*? *Бур'як* і *бур'як*? Яка є різниця у вимові *р* у слові *бур'ян* і *бур'як*? Після яких шелестових звуків літери *я, е, ї, ю* визначають тут по два звуки: *йа, йе, йї, йу*? Як на письмі позначаємо звуки *йа, йе, йї, йу*? Як на письмі позначаємо звуки *йа, йе, йї, йу* після шелестових?

Де літери *я, е, ї, ю* визначають після шелестових по два звуки,—*я = йа, е = йе, ї = йї, ю = йу*,—там по шелестівці ставимо апострофа (').

Вправа 50. Скажіть, що тут у кожному слові означають літери *я, ю, е, ї*. Підкресліть слова, що в них літер менше, як звуків.

У НЕВОЛІ.

На зеленому лугу розважала я тугу: пвіт-калину ламала, у пучечки в'язала, на торзі продавала, соколонька купила і додолу пустила. Чом ти, соколе мій, не їси і не п'єш? Чом мені не гудеш?—Я не їм і не п'ю, бо в неволі, бо не маю я вільної волі.

ПОЛУЦВІТКИ.

Ой на горі полуцвітки процвітають, усю гору кам'яную устилають. Пусти мене, мій батеньку, на цюю гору, нехай же я з полуцвітків віночок зів'ю.

Вправа 51. Напишіть, що хочете: оповіданнячко, розмову тощо. З написаним зробіть те саме, що в попередній вправі.

§ 15. Українська абетка.

Аа, Бб, Вв, Гг, Ґґ, Дд, Ее, Єе, Жж, Зз, Ии, Іі, Ії, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъь, Юю, Яя.

Порахуйте, скільки літер в українській абетці. Хто з вас знає українську абетку напам'ять?

Звуки української мови позначаються на письмі тридцять трьома літерами, що в певному порядку становлять **українську абетку**.

Вправа 52. Напишіть прізвища учнів та учениць вашої групи і розкладіть їх за абеткою. Почніть так: У нашій групі є такі учні та учениці... Перераховуючи прізвища, ставте по кожному з них кому. Укінці поставте крапку.

Слова, що ви їх читаючи або чуючи від людей, не зрозуміли, запишіть собі в зшиток із поясненням (пояснить вам учитель), розклавши їх за абеткою. Чи не можете сказати, через що в словниках слова розкладені за абеткою?

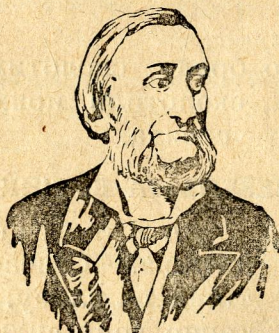
§ 16. Великі літери.

Після яких розділових знаків треба писати великі літери?

Вправа 53. Напишіть відповіді на такі питання:

Як тебе звуть? У якому живеш місті, містечку чи селі? У якому районі, в якій окрузі є твое село? Напишіть кожне свою адресу.

Напишіть листа родичеві чи товаришеві про те, як вчитеся, що робите

в школі, вдома. Налісті напишіть добре адресу, щоб лист дійшов. Дайте учителеві перевірити адресу.

Напишіть, кого ви знаєте з членів радянського уряду на Україні й у Росії.

Чи ви можете назвати цих письменників? Назвіть їх і напишіть. (Тарас Шевченко,

Леся Українка, Іван Франко, Леонид Глібів). Яких ви ще знаєте письменників українських і неукраїнських? Напишіть.

Які слова треба писати з великої літери?

§ 17. Ненаголошене е.

Вправа 54. Спишіть і поставте наголоси. Підкресліть ненаголошені склади з е.

ПІВНИКОВА ПІСНЯ.

Мій котику, мій братику! Несе мене лиска по каменю-мосту на своєму хвосту, за кленові ліси, за крутії гори, за бистрії води.

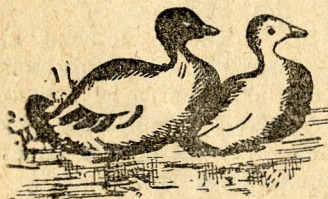
Котику, братіку, порятуй мене!

НАЛЕТІЛИ ГУСИ.

Налетіли гуси до броду, сколотили мені воду. Налетіли з гусенятами, сколотили ноженятами. А я собі постояла, поки вода устояла.

СЕЛЕЗЕНЬ ТА ВУТІНКА.

Де ж то був селезень, де ж була вутінка?—Селезень на ставу, вутінка на плаву. А тепер злетілися, тепер вони сплилися вкупі на ставочку та їдять рясочку, п'ють водицю з одної криниці.

У підкреслених словах чути е чи инший звук?

§ 18. Довгі шелестові звуки.

Вправа 55. Підкресліть слова з двома однаковими шелестівками.

Шш, тихше! Кшш, кури! Брр, холодно! Журавель пррх! і полетів. Сіла на гіллячко, чеше волоссячко мушка мала. Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко. Вся країна вмивається ранньою росою. Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила. У нас вітрець хату мете, а сонечко нам хліб пече, вода сама летється, все гаразд ведеться. Що то за ворона стоїть у порога, руки розставила, рота роззявила? Ми повибігаємо, снігу накачаємо купу за садком: бабу здоровенну, уночі страшенну зліпимо гуртом. Одно безвіддя, друге без'їжжя, третє бездоріжжя.

Як вимовляємо звук, що його позначаємо двома шелестівками?

Двома шелестівками позначаємо довгий шелестовий звук.

Вправа 56. Спишіть, дописавши слова. На дописані слова складіть речення.

Волос — волосся.

Колос —

Камінь — камінний.

Ячмінь —

Ремінь —

День —

Осінь —

Добрий — добренний.

Страшний —

Широкий —

Здоровий —

Високий —

Камінь — каміння.

Промінь —

Корінь —

§ 19. Сполучення жц, шц, чц, дц, тц; шся, тся.

Вправа 57. Спишіть, підкресливши надруковані *курсивом* слова. Скажіть, яка є різниця у вимові і в написанні цих слів.

На *травичці* жаби купами сиділи. На *стежці* трава росла. В поганій *юшці* дешева рибка. Жвавий, як рибка в *річці*. Ріс я в лісі при *криниці*, при студененькій во-

дичці. В *кашці* нема молока. Розгостився ткач в куточку, тче сіточку на смерточку рідній сестрі, близькій *свашці*, бідній *мушці* і *комашці* (Павук). На *кладці* сиділа, дрібен мачок дзьобала. Латка на *латці*. У *хатці* в неї, як у віночку.

Вправа 58. Спишіть і підкресліть слова на *шя*.

Від диму закоптишся, від води замочишся, а часом і зовсім утопишся. Доки не намучишся, доти не навчишся. Дарованим конем не наїздишся.

Вправа 59. Спишіть, дописавши слова. На дописані слова складіть речення.

Продереш — продерешся.

Візьмеш —

Загубиш —

Підводиш —

Стаєш —

Вчиш —

Яка є різниця у вимові і в написанні слів на *-шя*?

Вправа 60. Спишіть, дописавши замість крапок нижче подані слова.

Тоді просо . . . , як глухий дуб розвивається. Бійся того, хто тебе Хто рано . . . , за тим діло водиться. Нехай . . . лоза, куди вітер погне. Спитьсся — . . . (засівається, боїться, підводиться, гнеться, сниться).

Вправа 61. Підкресліть слова на *-ться*.

ЖАЙВОРОНКИ.

В небі жайворонки в'ються, заливаються, сміються, грають, дзвонять цілий день, і щебечуть, і співають, і з весною світ вітають дзвоном радісним пісень.

Які звуки чуємо в сполученні *-ться*?

Підпишіть малюнки.

(Хлопець вмивається, собаки гризуться, діти граються, кінь пасеться).

Матеріяли до повторення §§ 9—19.

ВЕСНЯНКА.

Розлилися води
Аж на три броди.
Гей, діти-квіти, весна
красна,

Зілля зелененьке!
У першому броді
Зозуленька кує,
У другому броді
Соловей співає,
У третьому броді
Сопілочка грає.

Гей діти-квіти, весна
красна,

Зілля зелененьке!
Зозуленька кує,
Бо літечко чує;
Соловей співає —
Садки розвиває;
Сопілочка грає —
На грання скликає.

Гей, діти-квіти, весна
красна,
Зілля зелененьке!

КОМАРИК.

Дуб на дуба похилився, комар з дуба повалився.
Комар з дуба повалився, упав комар та й забився.
Упав комар та й гвалтує:
ніхто його не рятує. Ви-
летіла мушка з хати ко-
марика рятувати. Летить
ліку купувати, голівоньку
смарувати. Бджоли з поля
прилітають, плястри з ме-
ду прикладають, та ніщо
не помагає: бідний комар пропадає.

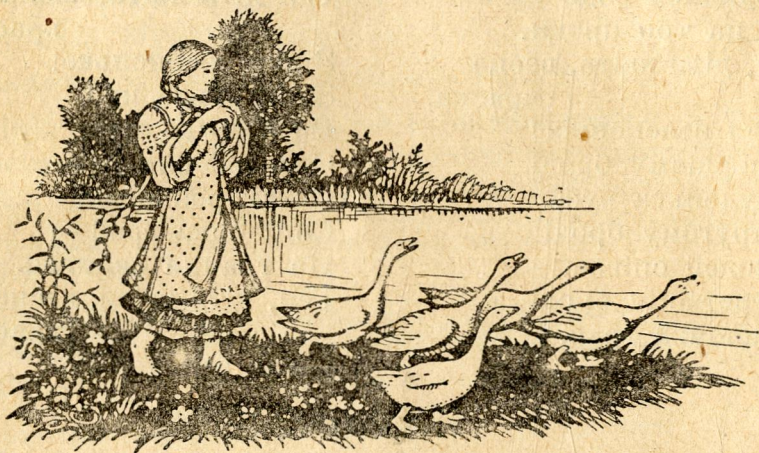
ПАСТУХ.

Ой, пас я овечки в багатиревій гречці, — прийшли
його сини, взяли по овечці. Пас я ягниці у ярій пше-
ниці, — прийшли його сини, взяли по ягниці. Погнав
пасти у вівсі, оглянувся: знов не всі. Пас і в горосі,
пасу так і досі.

ГАННУСЯ.

Коло річки, коло Бугу лужок процвітає, — там Ган-
нуся-дівчинонька гуси виганяє. Там Ганнуся-дівчи-
нонька гуси виганяє, русу косу заплітає, стиха про-
мовляє:

— Ой, пасіться, гусенята, в зеленому лузі, а я піду
скупаюся в чистенькому Бугу. Ой, пасіться, гусенята,
я не забарюся. Вмию личко, вмию брови, сяду заплетуся.

І скупалася Ганнуса в чистенькому Бугу, заплелася,
похожає по рівному лузі.

§ 20. Відмінні та невідмінні слова.

Вправа 62. Спершу прочитайте, а тоді назвіть кожне слово
окремо.

УЗИМКУ.

Зимонько, снігурочко, наша білогрудочко, не верти
хвостом, а труси тихесенько, рівненько, гладесенько сріб-
неньким сніжком.

Ми повибігаємо, снігу накачаємо купу за садком;
бабу здоровенну, уночі страшенну, зліпимо гуртом.
Зробим очі чорнії, рот і ніс червонії — буде, як мара!
День і ніч стоятиме, вовка проганятиме від свого
двора.

1. Бджола над вишнею гула.
2. Бджоли над вишнями гули.
3. Хрущ над вишнею гуде.
4. Хрущі над вишнями гудуть.

5. Плугатар з плугом іде.
6. Плугатарі з плугами йдуть.
7. Плугатарі з плугами йшли.
8. Плугатарі з плугами йтимуть.

Вправа 63. Порівняйте перші чотири приклади. Чи всі слова змінилися. Порівняйте останні чотири приклади. Підкресліть слова, що не змінилися.

Назвіть спершу відмінні слова, а тоді невідмінні. Назвіть слова, що в'яжуться з собою. Чи можна в четвертому реченні сказати *гуде* замість *гудуть*? У п'ятому реченні можна замість *іде* сказати *ідуть*? Через що не можна? У першому реченні можна замість *вишнею* сказати *вишня*? Через яке маленьке слівце треба казати *вишнею*? Отже слово *хруші* вимагає, щоб казати *гудуть*, слово *плугатар* вимагає *іде*, а після слівця *над* треба казати *вишнею*.

Повторіть вправи 14 і 15.

Вправа 64. Спишіть і собі підкресліть підкреслені тут відмінні слова.

1. Я *знаю*, моя Галю, чого тобі треба.
2. Ти не *знаєш*, моя мати, за ким я журюся.
3. Він добре *знає*, з ким розмовляє.
4. Ми вас, книші, *знаємо*, тим то й поважаємо.
5. Чи ви *знаєте*, люди добрі, за чим вона *побивається*?
6. Вони *знають*, що кажуть.

Вправа 65. Змініть речення попередньої вправи так, наче все колись діялося, на зразок: Я *знала* (я *знав*), моя Галю, чого тобі треба.

Вправа 66. Речення вправи 64 змініть так, наче все ще колись буде, на зразок: Я *знатиму*, моя Галю, чого тобі треба.

Вправа 67. Спишіть і собі підкресліть підкреслені тут відмінні слова.

1. Ішов *старенький* *дід* до *Київа* й сів *спочивати*.
2. Нема вже нашого *діда* *старенького*.
3. Слава *старенькому* *дідові* за його *пісні*.
4. Заспівай нам, *старенький* *діду*, про колишні *часи*.
5. Омелько жив із *стареньким* *дідом* в одній *хатині*.

Вправа 68. Змініть усі речення так, наче мова йде про багато *дідів*, на зразок: *Ішли старенькі діди* до *Київа* та й *сіли* *спочивати*.

Вправа 69. Спишіть і поставте перед підкресленими словами питання, як їх тут поставлено.

1. Наша (що?) *хата* стоїть край села.
2. Вийшла з (чого?) *хати* веселая сміючись мати.
3. Хата (чому?) *хаті* не рівна.
4. Чи ти мене не знаєш, що ти (що?) мою *хату* минаєш?
5. (Як кличемо) *Хато* рідна, як важко з тобою прощатися?
6. Ще змалечку розстався він із (чим?) рідною *хатою*.
7. (У чім?) В *хаті* у неї, як у віночку.

Вправа 70. Допишіть замість риски (—) відповідне слово.

Великий віл,	велика корова,	велике теля.
Чорний кінь,	— кобила,	— лоша.
Рудий півень,	— курка,	— курча.
Сірий ведмідь,	— ведмедиха,	— ведмежа.
Голодний вовк,	— вовчиха,	— вовчєня.
Сильний лев,	— лєвиха,	— лєвєня.

Вправа 71. Допишіть недокінчені відмінні слова.

За письмєнного трьох неписьмєнн- дають. Кінь на чотирьох ног-, та й то спотикає-. Два кот- на однім сал- не помиря-. Хто вліті гайну-, той взимі голоду-. Не біжить собака від калач-, але від бич-. Кожухов- латка взимку, як рідн- матка. Не товаришуй із злим товариш-. Кілоос повний гнєтьєся до земл-.

Вправа 72. Виписіть невідмінні слова.

СЕЛО.

Сєло! І сєрцє одпочинє...	А на горі стоять палати,
Сєло на нашій Укрєїні,	Нєначє диво. А кругом
Нєначє писанка. Сєло	Широкостії тополі.
Зєлєним гаєм поросло.	А там і ліс, і луг, і полє,
Цвітуть сади, біліють хати,	І сині гори за Дніпром..

Т. Шевченко.

ВЕСНА.

А вжє краснє сонєчкє	Яснє, щирє золотє
Припєклє, припєклє!	Рєзлило, рєзлило!

На вулиці струмені
Воркотять, воркотять;
Журавлі курликають
Та летять, та летять.
Засиніли проліски
У ліску, у ліску, —

Скоро буде земленька
Вся в вінку, вся в вінку.
Ой, сонечко-батечку,
Догоди, догоди!
А ти, земле-матінко,
Уроди, уроди!

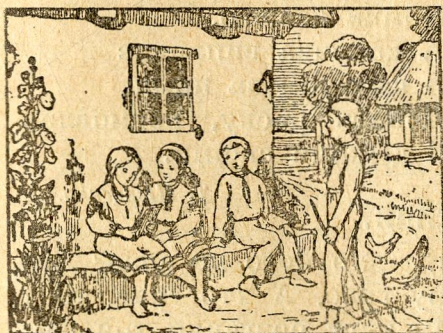
О. Олесь.

ЖОЛУДИ ТА ГАРБУЗИ.

Хлопець доскочу набігався по лісі і ліг під дубом одпочити. Бачить, а на дубі жолудів сила. Ото він думає собі: „Дивне діло, на такому величезному дереві такий маненький овоч росте. От гарбуз буває инший з відро завбільшки, а росте на тоненькій стеблині. Диво та й годі! Як на мою думку, то краще вже гарбузам рости на дубі, а не жолудям.“

Коли це як повійне по дереву вітер, так жолуді й посипалися з дуба. Один улучив хлопцеві в самісінький ніс та ще й здорово, аж кров пішла з носа.

Хлопець як скочить, та за ніс рукою, та з-під дерева навіткі. „Ні, — каже; — не дуже добре було б, як би оце тепер на дубі гарбузи росли.“

Вправа 73. Напишіть оповіданнячка на підставі поданих малюнків. Назвіть у них речення. У реченнях назвіть зв'язані з собою слова. Випишіть невідмінні слова.

Вправа 74. Опишіть останню вашу екскурсію чи останнє шкільне свято, або що хочете.

§ 21. Пень та закінчення.

Вправа 75. Порівняйте у вправі 67 всі форми слів *старенький дід*, у вправі 69— всі форми слова *хата*. Яка частина в цих словах стала, а яка змінна?

Випишіть із вправ 67, 69 усі форми слів *старенький дід*, *хата*, щоб між сталою та змінною частиною слова була розділка, отак: стареньк-ого дід-а, хат-и.

Стала частина слова зветься **пень**.

Змінна частина слова зветься **закінчення**.

Вправа 76. У вправах 64, 67 та 69 скажіть, із якими словами в'яжуться відмінні слова. Назвіть у цих вправах слова, що від них залежать різні форми підкресленого слова.

Вправа 77. Напишіть, що хочете. У написаному підкресліть відмінні слова і назвіть у них пень та закінчення.

Вправа 78. Підкресліть відмінні слова і назвіть пень.

РІЧКА.

Тече вода з-під явора
Яром на долину,
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода із-за гаю
Та по-під горою;
Хлюпошуться качаточка
Поміж осокою.
А качечка впливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

Т. Шевченко.

ПЕРЕБЕНДЯ.

Перебендя старий, сліпий,— хто його не знає? Він усюди вештається та на кобзу грає. А хто грає, того знають і дякують люди: він їм тугу розганяє, хоч сам світом нудить. По-під тинню сіромаха і днює й ночує. Нема йому в світі хати. Недоля жартує над старою головою, а йому байдуже. Сяде собі, заспіває: „Ой не шуми, луже!“ Заспіває та згадає, що він сиротина; пожуриться, посумує, сидячи під тинном.

Т. Шевченко.

Вправа 79. Намалюйте дерево і порівняйте пень дерева з пнем слова. З чим тоді можна порівняти гілки? Напишіть на пні

дерева пень якого-небудь слова, а на кожній гілці по одному закінченню.

Вправа 80. Замість rischi поставте потрібне закінчення і скажіть, із яким словом в'яжеться недокінчене тут слово.

ГОРОБЧИК.

І не зоглядівсь горобчик, як і літечк- минуло. На- стал- осінь з вітрами холодн-, з дощами дрібн-. А далі й сніжок почав перепадати. Біда горобчик-, — холод, голод. Вночі де не сяде, спати не може, — так холодн- вітер і пронизує. Вдень їсти нічого, бо все зібрано в клуні, а як-що й знайде, то за сваркою втеряє.

От і почав наш горобчик до розум- доходити: годі сваритися. Куди горобці летять, і він за ними; що вони знайду-, то й він поживиться, — та все без сварк-, без бійк-, то й горобці його не женуть від себе. А перше то й близько не підпускали.

Побачив горобчик, як інші пташк- в теплих гні- здечк- сидять, почав він і собі придивлятися, як то гнізда будують. Почав він пір'ячко до пір'ячка зби- рати, соломку до соломк- складати та гніздечко мостити.

Так статкує наш горобець, так дбає.

§ 22. Корінь, наросток та приросток.

Ні читати, ні *писати* ще він не вміє. І мудрий *писака* не може так *списати*. Це ще вилами по воді *писано*. Там *писанки* пишуть, крашанки красять. *Пись- менному* й книжка в руки.

Яка частина слова спільна в усіх цих підкреслених словах?

|| Спільна частина слова в групі слів зветься ||
|| **ко́рінь**. ||

Вправа 81. Порівняйте слова і назвіть у кожному слові корінь.

Лютый, лютість, лютитися, розлютуватися; краса, крас- ний, красно, красовитий, красуватися; дати, дар, дару-

нок, додати, дарма; бити, бич, убити, розбишака, забити, побитий; пасти, пастух, пасу, пасовище; міра, вимір, уміркований, помірити; білий, біленький, білосенький, білявий, більмо; камінь, камінець, камінчик, камінний.

Голубонька з голубничка лине. Ой, голубчик гуде, а голубка не знає. Ой ви дітки мої, мої голубята!

Порівняйте підкреслені слова. Яка є різниця в значінні підкреслених слів. Назвіть корінь у підкреслених словах. Назвіть пень, закінчення. Яка частина підкресленого слова надає йому іншого значіння?

Намалюйте *хату* і *хатку*, *стола* і *столика*.

Частина слова, що між коренем та закінченням, надають різного значіння словам одного кореня.

Частина слова між коренем та закінченням звється **на́росток**.

Вправа 82. Змініть подані слова на слова з наростком *-еньк-* чи *-оньк-* і допишіть їх.

Рука	—	рученька.	Малий	—	маленький.
Нога	—		Великий	—	
Маруся	—		Гарний	—	
Квітка	—		Сухий	—	
Вулиця	—		Чорний	—	
Син	—		Білий	—	

Вправа 83. Змініть подані слова на слова з наростком *-еньк-* і допишіть їх.

Швець	—	Шевченко.	Петро	—	Петренко.
Ткач	—		Самійло	—	
Різник	—		Гринько	—	
Винник	—		Тимко	—	
Шапар	—		Кирило	—	

Вправа 84. Додайте слова з наростком *-енний* і складіть на них речення.

Добрий	—	добрений.	Широкий	—	широтений.
Здоровий	—		Глибокий	—	
Сильний	—		Високий	—	

Вправа 85. Скажіть, яке значіння мають оці наростки. Складіть на деякі слова речення.

-*ечк-*: свічечка, сонечко, батечко, дядечко, стежечка, віконечко, літечко.

-*еньк-*, *оньк-*: ніженька, козаченько, лишенько, черешенька, роженька, пшениченька, батенько, зозуленька, маленький, чистенький, низенько.

-*еня-*, *-енятк-о*: вовчєня, козенятко, ноженя, зайченя, ручєнята, горобєнята.

-*их-а*: ткачиха, шєвчиха, крамариха, лєвиха.

-*івн-а*: крамарівна, Іванівна.

-*єнк-о*: королєнко, шєвчєнко, ткачєнко, крамарєнко, винничєнко.

Вправа 86. До кожного слова дайте кілька слів із різними наростками на зразок: баба, бабка, бабуса, бабуня, бабусєнька, бабище. Скажіть, як від наростка мінєється значіння слова.

Дитя, мати, тато, син, дочка, брат, сєстра, дід, баба, око, ріка, шуба, стіл, дім, кінь, хата, книга.

Вправа 87. Учїтель каже одному чи кільком школярам *виходити* з класу, *входити* в класу, *проходити* коло таблиці, *підходити* до стола, то-що. Кожному рухові учні дають назву і пишуть це на таблиці. Таку саму вправу дати на слова *брати*, *відібрати*, *забрати*, *вибрати*, *набрати*, *надібрати*, *дібрати*, *обібрати*, *підібрати*.

Від чого залежить тут ріжниця в значінні записаних слів? Назвіть ту частину слова, що надає йому тут иншого значіння.

Значіння слів залежить і відь тієї частини слова, що перед коренем. Частина слова перед коренем звєтьєся **приросток**.

Вправа 89. Назвіть приростки в підкрєслєних словах.

Кухоль ходить, *переходить*, так і висихає. Подолянка руту сіє, *висіває*. Роби, то й *зробиш*. Ріс, ріс, не *доріс*. Нєма роду без *вироду*. Нє за нас це *настало*, нє за нас *перєстане*.

Скажіть самі слова з приростками і назвіть у них приростки.

Вправа 90. Назвіть приростки в словах, що з приростками.

КОЛЕКТИВ.

Читав Іван газету. А в газеті трапилося йому незрозуміле слово „колектив“. Довго він думав: що воно за колектив?

Другого дня в школі він спитав учителя. А вчитель саме вибиравсь із учнями на шкільний город. Прийшли на город. Усі взялися до роботи. Хто городину підгортає, хто сапує, хто воду носить із криниці.

Каже тоді вчитель Іванові:—Бачиш, як усі працюємо. Це і є „шкільний трудовий колектив“. Усі працюємо для загальної користи.

Мав Іван товариша Костя. І скоїлося в Костя лихо: батько йому заслаб. Привезла Костева мати віз хмизу і сказала Костеві скласти його на дворі під повіткою, щоб дощ не мочив. Сумно Костеві самому це робити, та й лекції нема коли вчити.

Згадав тоді Іван за колектив. Скликав усіх товаришів і каже:—Костів батько заслаб. Мати казала йому скласти цілий віз хмизу на дворі. Ходім, поможім йому всім колективом.

Прийшли хлопці до Костя. В одну годину склали ввесь хмиз. Весело було всім укупі працювати. Ніхто й не втомивсь. І Кость був радий. Він узівся до лекцій.

Вправа 91. Виписіть слова з приростками *роз* і *без*.

Немає злому по всій землі безконечній веселого дому. Розказує, мов із книжки бере. Розкуються незабаром заковані люди. Роззнавай, розпитуй, то й знатимеш. Розжалобивсь, як вовк над поросям. Як роз'їмось, то й недобре поїмо. Інший розважає, а інший гуги докладає. Мені все сниться широкий степ безкрайї. Розчешу я русу косу. Ой ти, дубе кучерявий, нащо гілля розпускаєш.

Вправа 92. Підкресліть слова з приростками *з* та *с*.

Тиха вода, тиха, бережечки зносить. Біда здиває легко, та трудно її збутися. Пливе човен, води повен, та коли б не схитнувся, та коли б не схлюпнувся. Че-

ревички я стоптала. Не звідтіль місяць сходить, звідкіль ясна зірка. Спитаєшся пня й колоди, як прийдеться до чого. Зацвіла червона калина, схилилися калинові віти. Гроном усю землю схитнуло. Очі згасли, і всю землю темрява покрила.

Яка є різниця у вимові звука з та с? Приросток с стоїть перед шелестовими, що з голосом їх вимовляємо чи без голосу? А приросток з?

Вправа 93. Випишіть слова, що в них між приростком і коренем є апостроф ('). Поясніть, через що треба тут апострофа писати.

Був кінь, та з'їздивсь. Торгувалися два дні, аж на третій з'єдналися. Жити б та брататься,—ні, схотіли роз'єднатися. Вода сосну підмиває, горностаї сосну під'їдає. Як поїдем на об'їзд, то сьогодні дома будем. Нема нічого схованого, щоб не об'явилось. Як роз'їмось, то й недобре поїмо.

Вправа 93а. Вкажіть, де *не*—приросток, а де окреме слівце.

Нашою втіхою буде сила нашого духу невгамованого. Хитро, мудро та невеликим коштом. Не так шкода, як невігода. Незчулися, як смерклося. Усе не до шмиги, куди не глянь. Недостатки гонять з хатки. Не кажи гоп, доки не перескочиш. Калино-малино, чом нерано зацвіла. Не щастя ми шукаємо, а правди. Багатство дме, а нещастя гне. Гни тоді, як ще дубчик, а не тоді, як вже кілок стане.

Вправа 94. Назвіть пень, корінь, наросток, приросток та закінчення у відмінних словах.

КАЛИНА.

Зацвіла в долині
Червона калина,—
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо-любо стало!
Пташечка зраділа

І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.

ХТО ВОНА?

Лиха зима сховається,
А сонечко прогляне;
Сніжок води злякається,
Тихенько тануть стане.

І здалеку бистресенько
Вона до нас прибуде.
Кому-кому любесенько,
А дітям найбільш буде.

Л. Глібів.

БАРВІНОК.

Барвінок цвів і зеленів,
Стлався, розстилався,—
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив...
Шкода того барвіночка,
Й недосвіта шкода.

Т. Шевченко.

Треба відійти від ями, щоб гаразд її перескочити.
Як до діла, то й спина заболіла.
Рання сійба хоч не вродить, то з хліба не зводитьь.
Як схоче, то й на гору повезе, а як не схоче, то
й з гори не звезе.

Яка корова багато реве, та мало молока дає.

Вправа 95. Скажіть, від чого пішли в нас назви місяців:
січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, ли-
пень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень;
назви днів: неділя, понеділок, вівторок, середа, четвер,
п'ятниця.

Вправа 96. Від чого походять слова:

Крякати, м'явкати, гавкати, хрюкати, плюснути, тріс-
нути, гуркати, цвірінькати, ляскати, чхати, ляпати,
булькати, рипіти, герготати?

Вправа 97. Скажіть, від чого пішли в нас такі прізвиська:

Котляревський, Шевченко, Стороженко, Федькович,
Коцюбинський, Глібів, Щоголів, Самійленко, Вороний,
Раковський, Чубар, Коваленко.

Назвіть прізвиська, які знаєте, і скажіть, від чого вони пішли.

§ 23. Зложені слова.

Вправа 98. Поясніть, що означають підкреслені слова. Подумайте і скажіть, із скількох пнів кожне з них складається.

Назвіть пні. Яким звуком здебільшого злучені обидва пні?

Старший брат *верховіття* у тернів *стинає*. Летіла пташка *широкоуста*. Андрійко був *повновидий*, *ясноокий*, *кучерявий*. *Білолиця*, *кароока* і станом висока. Ой не ходи коло води, *жовтокрилий* кобче. Найди мені гуслі-*самогуди*. Орли-*чорнокрильці* налітали. Ви, голубки *сизокриленькі*. Ой, галочки-*чорнопірочки* круту гору вкрили. Наїхали *риболови* та риби ловити.

|| Слово, що два пні має, зветься **зложене**. ||

Вправа 99. Поясніть зложені слова. Назвіть їх пні і звук, що злучає в них пні.

Століття, хлібороб, чорноокий, злодій, злорада, легкодух, тихомирить, пройдисвіт, дурисвіт, верболіз, водопад, горлоріз, міхоноша, Золотоноша, сіножать, земле-трус, Вернигора, паливода, перекотиполе.

Вправа 100. Складіть речення, щоб у них були такі слова: чорнобривий, листопад, злодій, пароплав, малосильний, високославний, красномовний, високошановний, великоокий.

Самі скажіть зложені слова, які знаєте.

§ 24. Чергування *о* та *е* з *і*.

Застигла її *ніч* у дорозі. Плачуть мої очі темненької *ночі*.

Коли ти не *пиріг*, то й не *пирожися*.

Осінь на строкатому коні їздить. *В-осени* ложка води, а дві *гязи*.

Тепер *швець* *черевички несе*, а перше *ніс* *чобітки*.

Порівняйте в поданих прикладах *ніч*—*ночі*, *пиріг*—*пирожися*, *осінь*—*осени*, *ніс*—*несе*. Скажіть, які тут звуки чергуються.

Звук *і* може чергуватися з *о* або з *е*.

Вправа 101. Змініть підкреслені слова так, щоб у них замість звуку *і* був звук *о* або *е*, на зразок *віл*—*вола*.

Забув *віл*, як телям був. Не покидай її на *старість*.
Здоров'ячко в цей *дім* на челядоньку, щастячко на *двір*
на худобоньку. Раз я взувсь у *чобітки*. Де ти, барві-
ночку, *ріс*, що такий красний *виріс*. Дніпро берег *рие*,
рие, яворові *корінь* мие. *Утік* не втік, а побігти можна.
А *ворітечка* з жовтої міді. *Харків*—місто на Україні.

Вправа 102. Вкажіть слова, що в них *і* чергується з *о* або *е*.

КІЗОНЬКА.

Ходить кізонька по крутій горі,
Ніженькою як туп, так туп,
З сіренького вовчика сміється.
А в неділю рано-пораненьку
Кізоньки як нема, так нема.
Тільки zostалися ріжки та ніжки
Та чорнії ратички.

§ 25. Чергування шелестових звуків.

Вовка *ноги* годують. Ой, зболіла мені *ніжка*. Скри-
пить *чобіт* на *нозі*.

Кожна *рука* до себе горне. Літом *ніжкою*, а зимою
ручкою. Що маєш у *руці*, того не впусти.

Казав пан: *кожух* дам. *Кожушана* латка стане за
рідного батька. Тепло, як в *кожусі*.

Сидить, як квіточка. Через *сидження* не міг запо-
пасти в лежання.

Вже *світ* недалечко. Ой зсучу я яру *свічку*.

Порівняйте в словах одного кореня неоднакові шелестові і
скажіть, із якими шелестовими звуками можуть чергуватися ше-
лестові *з*, *к*, *х*, *д*, *т*.

Вправа 103. Змініть слова так, щоб у них *з* чергувалося з
ж і *з*, *к* із *ч* і *ц*, *х* із *ш* і *с*, *д* із *дж*, *т* із *ч*, а потім скла-
діть на змінені слова речення.

Чоловік, друг, ріг, бік, горох, міх, муха, ріка, рушник, ходити, дорога, платити, стіг.

Вправа 104. Підкресліть корені і вкажіть, які звуки можуть тут чергуватися з *з, к, х, д, т*.

Котові смішки, а мишці слізки. Живе, як горох при дорозі: хто йде, той скубне. Латка на латці, а посередині гризь (головка капусти). Великий чобіт на нозі, а малий під лавою. І собаці своєї хати хочеться. Де оре сошка, там хліба трошки. Влітку ніжкою, а взимку ручкою. Кожна пташка свою пісню співає. Розгостився ткач у куточку, тче сіточку на смерточку рідній сестрі, близькій свасі, бідній мусі і комасі (Павук). Ходжу, нуджу по садочку. Подай мені свічку, Добре я тобі за це заплачу.

§ 26. Чергування *і з й* та *у з в*.

Він іде; вона йде. Він і вона; вона й він.

Наш учитель прийшов; наша вчителька прийшла.

Він у селі; вона в селі.

Зверніть увагу на підкреслені літери. Який є кінцевий звук слова перед *іде?* перед *учитель* і перед *вчителька*? Як легше казати: *вона й він* чи *вона і він*.

і може переходити в *й* після слова з кінцевим голосовим звуком.

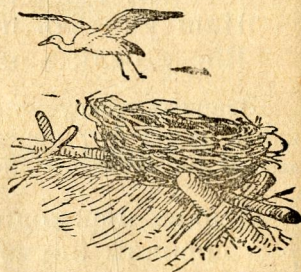
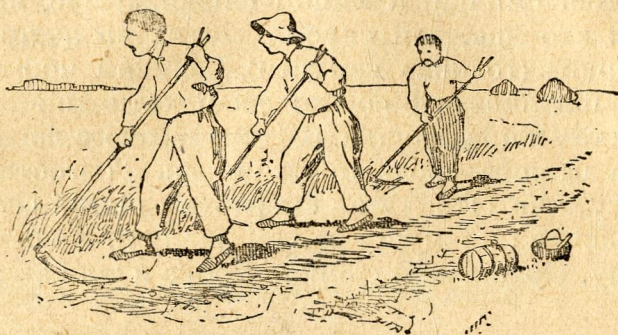
у може переходити у *в* після слова з кінцевим голосовим звуком.

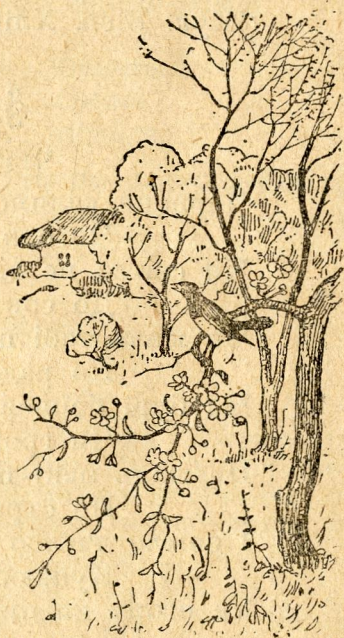
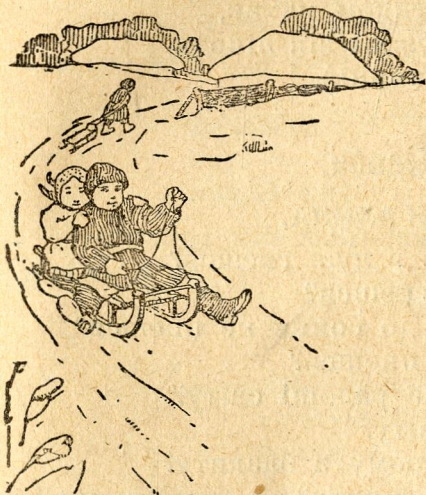
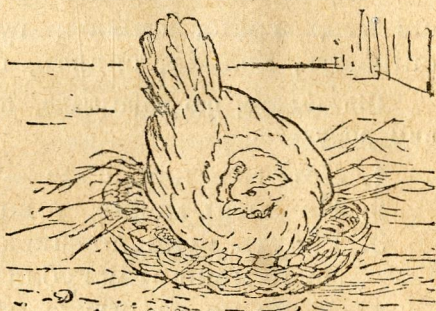
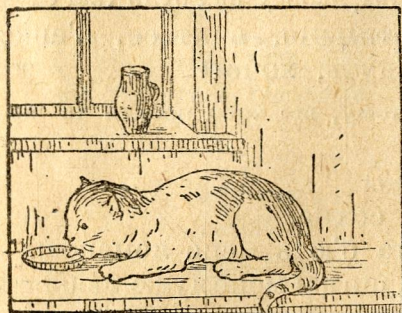
в може переходити в *у* після слова з кінцевим шепелестовим звуком.

Вправа 105. Вкажіть, де б можна замінити *у* на *в*, *і* на *й* і навпаки.

Хліб убирає, хто його має. Вони на сльози не уважають. Наперед невода риби не ймати. Скажіть мені, до чого воно ідеться. В умілого й долото рибу ловить. Галя і Петро пішли у ліс по гриби. А вже красне сонечко припекло. Утік не утік, а побігти можна.

§ 27. Дієслово.

Вправа 106. Напишіть, хто що робить на цих малюнках. Напишіть, що хто з вас тепер робить.

Вправа 107. Замість крапок допишіть, що хто робить, щоб вийшли речення.

Коваль... Швець... Прачка... Косарі... Женці... Учитель... Робітники... Учні та учениці...

Вправа 108. Напишіть відповіді на питання.

Що робиться весною з снігом?

Що робиться з водою взимку?

Що робиться весною з деревами?

Що робиться з листом на дереві в-осени?

Вправа 109. Напишіть речення, щоб у них були такі слова: світить, гріло, сміюся, гулятимемо, вчиться, б'єшся, співають, ходила, сидять, поїдуть, хочете.

Відгадайте, що воно таке, по тому, що воно робить чи що з ним робиться.

1. Летить — вие, сяде — рие.
2. На вогні мокне. у воді сохне.
3. Ріжуть мене ножакою та б'ють мене ломакою.
За те мене отак гублять, що всі мене дуже люблять.
4. А що то за штука, що цілий день стука?
Не думає-гадає, хвостиком махає,
Все собі мугиче та чужий вік лічить.
(Жук. Віск. Хліб. Годинник).

§ 28. Особи.

ЧЕРВОНА КАЛИНА.

Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш? до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся?
Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
На радощі світу?
Чи бурі боїшся? чи грому з блакиту?
Чи грому з блакиту?
Не жаль мені цвіту, не страшно і грому,
Не страшно і грому.
І світло люблю я, купаюся в ньому,
Купаюся в ньому.
Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
Бо сили не маю.
Червоні ягідки додолу схиляю,
Додолу схиляю.
Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара,
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара.

Іван Франко.

Вправа 110. Скажіть, які з підкреслених слів тут показують, що калина сама за себе говорить, тоб-то які слова можуть стояти

з словом *я*, а які слова показують, що до калини говорять, тоб-то які слова можуть стояти з словом *ти*? Змініть перші чотири рядки так, наче хтось за калину говорить, почніть так: Червона калина чого в лузі гнеться?

Чим різняться від себе слова: *люблю, любиш, любить,*
пнуса, пнешся, пнеться,
купаюся, купаєшся, купається?

Вимовляємо:

люб-ль-у

купай-у

Пишемо:

люблю

купаю.

Який звук чути в кінці цих слів?

Як слово має закінчення *-у* і показує, що хтось сам за себе говорить, то це слово **першої особи**.

Вимовляємо:

люб-и-ш

купай-е-ш

Пишемо:

любиш

купаєш.

Як слово має закінчення *ш*, то це слово **другої особи**.

Що показує друга особа?

Люб-и-ть, стой-і-ть

купай-е-ть-ся

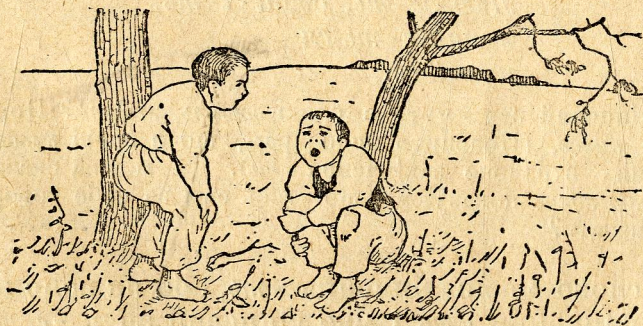
купай-е.

Який кінцевий звук чути в слові *стойть, любить*? Порівняйте *купається* і *купає*. (Пояснити школярам, що в слові *купає* та інших подібних втрачене закінчення *-ть*). Чи можна сказати, що слова *любить, купав* показують, що хтось сам за себе говорить? А як треба сказати?

Як слово має закінчення *-ть*, або як воно втратило закінчення *-ть* і має кінцевий звук *-е*, то це слово **третьої особи**. 3-я особа показує, що про когось говорять.

Із словами якої особи можуть стояти слова *я, ти, він, вона, воно*? Назвіть спільний пеня у словах *купай-у, купай-е-ш, купай-е, співай у, співай-е-ш, співай-е; поший-у; поший-е-ш, поший-е; люб-ль-у; люб-и-ш, люб-и-ть*. У якій особі яких слів втрачене закінчення? Який звук є між пнем та закінченням 2-ої та 3-ої особи?

У якій особі пишете листи? Якої особи є слова *хочу, даеш, бере, любий*? А по чому можна пізнати, якої вони особи?

Вправа 111.
Пригляньтєся до малюнків і складіть оповіданнячко в першій особі, наче сам хлопець, що впав, за себе розкажує. По-

тим розкажіть у третій особі, наче другий хлопець розказує за свого товариша.

Вправа 112. Розкажіть якусь пригоду, що трапилася з вами, спершу в 1-й особі, а тоді в 3-ій особі.

Вправа 113. Розкажіть подане нижче оповіданнячко так, наче кілька дядьків було замість одного.

ЗАВЗЯТИЙ ЗАЄЦЬ.

„Ото раз“, розказував нам дядько: „пішов я з рушницею просто через поле до озера полювати на качки. Іду собі облізком, попихкую собі люлечку. Аж гульк!— за гони від мене вискочив із пшениці заєць та й котить чим дуж просто на мене. Я присів. Ну-ну, думаю собі, біжи, біжи, побачимо, що далі буде. Та й не спускаю з нього очей. Бачу: біжить сердега й не чує, що перед самісіньким носом лихо. От мій зайчик-лапанчик біг, та як вискочить просто на мене! Отетерів з переляку і не тямить уже, чи бігти назад, чи перескочити через мене. Я ж сиджу й ані чичирк. Як не зведеться ж мій лапанчик на задні лапи, сів, дивиться мені в вічі та хр-хрр! Злякати тоб-то хотів. Але я не витримав більш та так і покотився з реготу. Як отямиться ж він та як чкурне від мене в пшеницю. Тільки й бачив його.“

„А чом же ви не стріляли?“ спитали ми дядька.

„Пожалів: такий він кумедний та малий здався мені. А до того й не час ще було зайців бити“.

С. Черкасенко.

Вправа 114. Відділіть розділкою (-) закінчення першої та другої особи і закінчення або кінцевий звук третьої особи, на зразок *вискоч-и-ть*, *бач-у*, *чкурн-е*, *утоп-и-ш-ся*.

Змініть слова першої особи так, наче не одна, а багато осіб за себе говорять, тоб-то так, щоб замість *я* могло стояти *ми*; та кож слова другої та третьої особи змініть так, щоб замість *ти* стояло *ви*, замість *він*, *вона*, *воно* стояло *вони*.

Зостаюся сама в хаті, стережуся розмовляти. Від диму закоптишся, від води замочишся, а часом і зо-всім утопишся. Черешенька вабить очі діточкам маленьким. Вигадаєш таке, що й купи не держиться. Сиджу

собі та думку гадаю. Він рано підводиться, за ним і діло водиться. Сію, посіваю, з новим роком вас вітаю. Як собі постелеш, так і виспишся. Ой, як гляну на сідельце, втішу своє серце. Бігає зайчик, мерзне, тремтить, затишок хоче собі відшукать. Колись я запряжу бичка і привезу гостинців санки. Як вишенька-черешенька та цвістиме, дівчина віночки плестиме, мимо твоїх ворітечок нестиме.

Як слово, що змінює свої закінчення в особах стоїть або може стояти з словом *я, ти, він, вона, воно*, то кажемо, що воно стоїть **в однині**.

Як слово, що змінює свої закінчення в особах, стоїть або може стояти з словом *ми, ви, вони*, то кажемо, що воно стоїть **у множині**.

Як хочемо спитатися, чи слово є в однині чи в множині, то питаємося: у якому числі стоїть слово? або: якого числа є слово?

Скажіть, якої особи є кожне з слів *ми, ви, вони*.

У вправі 114 порівняйте попередні слова однини з словами множини, отак:

<i>зостай-у-ся</i>	<i>зостай-е-мо-ся</i>	або <i>зостай-ем-ся</i>
<i>вигадай-е-ш</i>	<i>вигадай-е-те</i>	
<i>бігай-е</i>	<i>бігай-у-ть</i>	
<i>підвод-и-ть-ся</i>	<i>підводь-а-ть-ся</i>	

Назвіть закінчення 1-ої, 2-ої та 3-ої особи множини. Назвіть звуки між пнем та закінченням у названих особах множини.

Вправа 115. Змініть подані тут речення так, щоб замість першої особи однини були всі інші особи. У словах, що відмінюються в особах, відділіть закінчення та звуки між пнем та закінченням і поставте наголос.

Колись я запряж-у бичка і привез-у гостинців санки.
 Колись ти
 Колись він (чи вона, воно)
 Колись ми
 Колись ви
 Колись вони
 Зостаюся сама в хаті і боюся розмовляти.

Зостаєшся сама в хаті,

(дописати інші особи, як вище)

Я сиджу собі та й думку гадаю

(дописати інші особи, як вище)

Я, вишня, ваблю очі діточкам маленьким

(дописати інші особи, як вище).

§ 29. Часи.

Розкажіть, що ви робили влітку, що ви робите взимку і що ви робитимете весною. Повторіть вправи 64, 65 і 66.

Скажіть речення на те, що ви *тепер робите*, що ви *вчора робили*, що ви *завтра робитимете*.

Слово, яке показує, що хто *тепер робить*, є слово **теперішнього часу**.

Слово, яке показує, що хто *робив*, є слово **минулого часу**.

Слово, яке показує, що хто *робитиме*, є слово **прийдешнього часу**.

Вправа 116. Випишіть слова *теперішнього*, *минулого* та *прийдешнього* часу і підкресліть у них закінчення.

Утікав перед вовком, а напав на ведмедя. Троє разом запряглися. Не наше засипалося, не наше й мелеться. Як шануватимеш себе, то й люди тебе шануватимуть. По соломі ходжу, та не шелешу. Шумить струмок, біжить струмок, травицю й квіти колихає, шепоче безліч їм казок, пісні про чари їм співає, Жила квітка у садочку і лиха не знала. Ходить гарбуз по городу, питається свого роду: „Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?“

В ЖНИВА.

Хвилює нива, як вода,
Жита від вітру гнуться,
Бренять серпи, дзвенить

коса,

Наїжилась густа стерня,—
На ній снопи кладуться.
А де ж той вітер - похожай?

А де ж то він подівся?
Пішов собі в холодний гай.
А ти роби, не спочивай!
А жар мов напосівся!
Такий гарячий, ясний жар,
Неначе з пекла родом.
Під лист ховається комар,

І з паші криється товар
Під верби по-над бродом.
І лиш самим-самим.

женцям

Немає прохолоди;
Нема спочинку їх рукам,
Нема пощади їх ногам:
Земля недаром родить.

Богдан Лепкий.

Слово, що зміняє свої закінчення в особах та в часах, зветься дієслово.

Дієслово показує, що хто робить, або що з ким робиться.

Вправа 117. Розкажіть це оповіданнячко, щоб замість дієслів минулого часу були дієслова теперішнього часу.

ЯК УЛЯНКА ВАЖИЛА.

Улянчина мати торгувала яблуками. Одного разу мати покинула Улянку біля яблук. От якийсь чоловік прийшов купувати яблук. Улянка кинулася важити, взяла терези, а тоді тягарка шукає. А чоловік той був дурисвіт і сказав:

— Не шукай: то довго буде. Ось у мене кулак фунт важить. Я положу його на шальку, то й зважимо.

Улянка згодилася. Може вже фунтів зо три вона наклала. Тоді чоловік пустив, щоб яблука переважили його кулак, та й каже:

— От і єсть фунт. Тепер другий будемо важити.— Так і вдруге і втретє відважили. Тоді чоловік оддав гроші за три фунти і подавсь швиденько геть.

Вправа 118. Замініть дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу.

На припоні коні отаву скубли. Великая худобонька все подвір'я залягла. Одно цвіло, а друге в'яло. У чоловік хвиля плюснула. Де це тіллячко вилося? Минулися ті часи, що літали ковбаси. Земля гула під ногами. Як корона в самоцвіті, над землею зорі сяли. Де ти, барвіночку, ріс?

Вправа 119. Відміняйте кожне з дієслів попередньої вправи в теперішньому часі, приставивши його до слів *я, ти, він, ми, ви, вони*. Те саме зробіть у минулому часі. Чи по дієсловах теперішнього часу можна знати, хто говорить: чоловік чи жінка? А

по дієсловах минулого часу можна знати, що говорить чоловік або жінка? Чи й у множині минулого часу можна знати, що говорить чоловік або жінка?

Він це слово **чоловічого роду**; вона—слово **жінчого роду**; воно—слово **ніякого роду**.

Чи міняють дієслова минулого часу свої закінчення в особах? А в родах та числах?

§ 30. Вольовий спосіб.

НЕ ХИЛЯЙТЕ ВДІЛ ПРАПОРА!

Не *хилайте* вділ прапора,
Лиш *держіть* його високо!
І не *знайте*, що покора,
Страх нікчемний, думка хвора.
Хоть слізки заходить око,
Не *хилайте* вділ прапора,
Лиш *держіть* його високо!

Богдан Лепкий.

ЛИСИЦЯ ТА ЖУРАВЕЛЬ.

Прийшла лисиця до журавля та й каже: „*Навчи мене літати*“. Журавель каже: „Ти не можеш навчитися літати. То не твоє діло.“ А лисиця все прохала та й каже: „Навчи, а то я тебе знім.“ Журавель тоді: „Сідай на мене.“ Лисиця сіла на журавля і каже: „*Полетімо високо!*“ Журавель поніс її вгору. Вилетіли високо. Тоді лисиця каже: „*Пустити мене!* Я сама полечу.“ Журавель пустив лисицю. А лисиця не могла летіти. Вона впала додолу й убилася. Журавель тоді каже: „Я ж казав, що це не твоє діло.“

Вправа 120. Що означають підкреслені дієслова. Випишіть кожне з них у трьох формах, отак: *хилай, хилаймо, хилайте*. Відділіть у них розділкою закінчення—*мо*,—*те* від пня. Назвіть у них особу та число. Порівняйте їх із відповідними формами теперішнього часу.

Дієслово, що показує чийось волю (наказ, прохання, то-що), щоб хтось робив щось, є дієслово **вольового способу**.

Вольовий спосіб змінє свої закінчення в трьох формах: у 2-ій особі однини та в 2-ій і 3-ій особі множини.

Попросіть чого в товариша. Хай хтось накаже щось усій групі. Скажіть іще інші речення з дієсловами вольового способу і назвіть особу та число.

Яка є різниця в голосі між реченнями, що ліворуч і праворуч?

Пусти мене! Я сама	Пусти мене, я сама
полечу!	полечу.
Ходім додому!	Ходім додому.

§ 31. Дієйменник.

Годі *спати*! Ще *спочити* буде час! Не пора тепер, щоб *гуляти*. Де мені *дітися*? Як би з ким *сісти*, *хліба з'їсти*, *промовити* слово! Що маю *робити*? Що *чувати*? Доти нам *ходити*, доки не *найти*. Сонце, волю *зустрічати* гей виходь, мій брате!

Чи підкреслені дієслова показують особу, час? Назвіть їх закінчення.

Невідмінні слова на *-ти (-ть)*, *-ти-ся (-ть-ся)* (напр. *робити*, *гратися*), що не показують ні особи, ні часу, звуться **дієйменники**.

Вправа 121. Випишіть дієйменники.

ЧУДНІ ОРАЧІ.

Ой не знала господиня, як на світі жити,
Та й найняла ведмедика за плугом ходити,
А вовчика сіренького волики гонити,
А зайчика-степанчика та перед водити,
А лисичку-корписочку обідать носити.

Як розсердивсь ведмедичок—плуга поламав,

А зайчикок-степанчикок у ліс поскакав,

А лисичка-корписочка у зелений гай.

Господиня молоденька—у великий жаль.

— Як би знала, то б найняла старенького
за плугом ходити,
А хлопчика маленького волики гонити.

До виписаних дієйменників напишіть дієслова теперішнього та минулого часу і відділіть закінчення, отак:

я жив-у	жи-в	жи-л-а	жи-л-о
ти жив-е-ш	жи-в	жи-л-а	жи-л-о
(і далі)		(і далі)	

Порівняйте дієйменникові пні з пнями теперішнього та минулого часу.

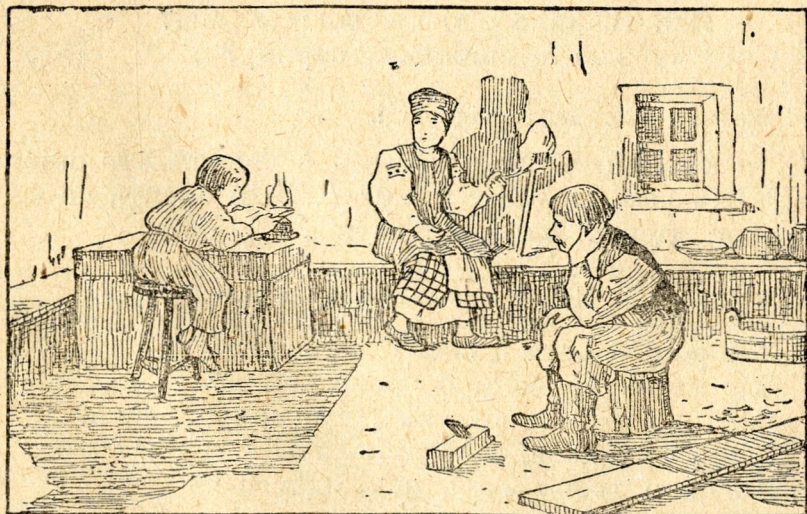
Із пнями якого часу спадаються пні дієйменникові?

Вправа 122. Назвіть пні дієйменникові і пні теперішнього часу.

Читати, писати, стріляти, класти, дерти, ревти, дарувати, воювати, працювати, звати (зву), їхати, гнати (жену), різати, плакати, колоти, брати, називатися, ходитися, мити, шити, лити (ллю).

Хвалити, ранити, білити, учити, чорнити, губити, сидіти, дзвонити, спати, вірити, ударитися, доїти, горіти, терпіти.

§ 32. Речівник.

Вправа 123. Пригляньтесь до малюнка і допишіть нижче подані речення. Перераховуючи слова, відділіть одно від одного комою.

У хаті сидять такі особи:

У хаті є такі речі:

Напишіть назви усіх речей, що ви їх бачите в класі. Почніть так:

У класі є:

Порівняйте

У хаті є батько, мати
й Петро.

У хаті є: батько, мати
й Петро.

У нашому саду ростуть
вишні, груші, яблуні
та сливи.

У нашому саду ростуть:
вишні, груші, яблуні
та сливи.

Чи ви вчуваєте різницю в голосі, коли ви читаете речення, що ліворуч, і речення, що праворуч? Можете вказати, в чому різниця? У яких реченнях голос раптом у середині речення обривається і спиняється? А в яких реченнях нема такої раптової перерви в голосі?

Вправа 124. Дайте відповіді цілими реченнями. Як до голосу, яким вимовляете речення, можете або поставити в середині речення двокрапку, або не ставити її.

Хто живе у вас у хаті?

Що росте на городі? У саду?

Яка тварина живе у воді? У лісі?

Яку знаєте свійську тварину?

Вправа 125. Дайте відповіді.

Хто вас учить? Хто вчиться в школі? Хто співає в саду? Що лежить у вас у партах? Що висить на стіні? Хто шие одяжу? Хто шие обув'я?

Вправа 126. Дайте відповіді цілими реченнями.

Які речі берете з собою в школу?

Що треба мати, щоб орати землю?

Що берете з собою, як ідете рибу ловити?

Що треба мати, щоб напалити в грубі?

Які речі треба мати, щоб одягтися?

Що треба мати, щоб пошити кожуха?

Що треба мати, щоб надрукувати книжку?

Вправа 127. Напишіть, які речі ви бачили за останньої вашої екскурсії (в музей, на фабрику, то-що). Напишіть, що є у вашому шкільному музеї.

Вправа 128. Допишіть.

Рік має чотири пори:
Рік має дванадцять місяців:
Весняні місяці є:
Літні місяці є:
Осінні місяці є:
Зимні місяці є:
Тиждень має такі дні:

§ 33. Відмінки та числа. Прийменники.

Вправа 129. Поставте питання перед підкресленими словами.

СОБАКА НА МІСТКУ.

Десь трапилось *Рябкові* добути *кістку*. Біжить він із *кісткою* додому через *річку*. Зійшов на *кладку* і на середині вже був, як глянув ненароком у воду, і бачить, що в якогось кудлатого та рябого *собаки кістка* в зубах. *Рябко* пустив свою кістку та до чужої у воду. Що за диво: нема ні *кістки*, ні того другого *Рябка*! А то він себе бачив у воді. *Рябко* почав шукати *кістки*, та ба, вже по *кістці*! Що у воду впало то пропало. Отаке трапилось з *Рябком*.

Які слова означають тут назви живих речей, а які — неживих речей? Які питання ставимо перед назвами живих речей, а які перед назвами неживих речей?

Чи можна казати: Десь трапилось *Рябкові* добути *кістка*? Через що не можна тут казати *кістка*? З яким словом в'яжеться форма *кістку*?

Вправа 130. З оповідання „Собака на містку“ виписуйте усі форми слова *Рябко* та *кістка* вкупі з тими словами, що в'яжуться з ними. Перед виписаними формами поставте питання. Відділіть розділкою пень від закінчення. Зразок: *добути* (що?) *кістк-у*; *нема* (кого?) *Рябк-а*.

Вправа 131. Додайте ризки потрібне закінчення і поставте наголос.

Як одна дочка, хата

Як багато дочок хат.

1. Хто йде?

Дочк-йде.

Дочк-йдуть.

2. Кого нема?

Дочк-нема.

Дочок нема.

3. Кому даєш гроші?

Дочк-даю гроші.

Дочк-даю гроші.

4. Кого бачиш?

Дочк-бачу.

Дочок бачу.

5. Як кличеш?

Дочк-, йди сюди!

Дочк-, йдіть сюди!

6. З ким говориш?

З дочк-говорю.

З дочк-говорю.

7. На кому (на ким) гарне намисто? На дочк-гарне намисто. На дочк-гарні намиста.

— 70 —

1. Що стоїть?

Хат-стоїть.

Хат-стоять.

2. Чого тут нема?

Хат-тут нема.

Хат тут нема.

3. Чому потрібна господиня?

Хат-потрібна господиня.

Хат-потрібні господині

4. Що бачиш?

Хат-бачу.

Хат-бачу.

5. Як кличеш?

Хат-мої!

Хат-мої!

6. За чим є садочок?

За хат-є садочок.

За хат-є садочок.

7. В чому живеш?

Живу в хат-.

Живемо в хат-.

Вправа 132. Спишіть і замість крапок (...) поставте потрібні форми від слів *кінь, корова і теля*. Відділіть закінчення. Поставте наголос.

1. Ми дуже раді, що в нас є кінь, корова і теля.
2. А минулого року в нас не було ні . . . , ні . . . , ні . . .
3. Ми даємо їсти . . . , . . . , та . . .
4. Ми дуже любимо нашого . . . , . . . та . . .
5. Люблю вас, мій . . . , моя . . . , мое . . .
6. Вчора ми гналися за . . . , . . . та . . .
7. На кім буває сідло: на . . . , на . . . чи на . . . ?

Вправа 133. Напишіть такі самі речення, де б замість *кінь, корова, теля* було *коні, корови, телята*. Поставте наголос.

Скажіть, які слова в трьох останніх вправах є в однині, а які в множині. Коли слово стоїть в однині? А коли в множині? На які питання можуть відповідати різні форми слів: *дочка, хата, кінь, корва, теля*? По скільки форм можуть мати кожне з названих слів в однині? У множині? У реченнях: *Дочці даю гроші і На дочці парке намисто* хоч однакові звуки в слові *дочці*, але в кожному реченні це слово відповідає на инше питання, і через те тут різні форми.

Є слова, що змінюють свої закінчення в сімох формах однини та в сімох формах множини. Кожну таку форму зовемо **відмінок**.

Чи мають множину такі слова, як *молоко, вино, масло, золото, срібло, земля, каміння, проміння, Київ, Дніпро*? Назвіть іще такі слова, що їх не вживають у множині.

А якого числа є слова *сани, сіни, граблі, обценьки, ножнички*? Чи бувають вони в однині? Скажіть іще такі слова, що їх в однині не вживають.

Слова, що змінюють свої закінчення у відмінках, та числах, звуться **речівники**.

Перегляньте вправи 123—128 і скажіть, назви чого переважно означають речівники (назви речей, осіб, тварин).

Вправа 134. З поданих дієслів утворіть речівники на зразок *гомоніти-гомін, нахилити-нахил, нахилення*. Складіть речення на деякі дієслова і на відповідні речівники.

Писати, написати, подати, дати, читати, робити, гуляти, світити, спати, лежати, стояти, ходити, сидіти,

благати, ховати, гомоніти, працювати, малювати, купувати, жувати, зеленіти, червоніти, білити, біліти, навчати.

Вправа 135. З поданих речівників утворіть дієслова на зразок *світ-вітати, лікар-лікарявати* і складіть речення на деякі з дієслів і на відповідні речівники.

Хвала, шана, біда, вага, нахил, затоплення, нарис, відкид, спад, стук, закид, докір, оселя, лікар, секретар, писар, директор, учитель, відбиття, відбивання, тупотіння, сидіння, пиття.

Вправа 136. Скажіть речення, щоб у них були речівники:

Учитель, учителя, учителеві, з учителем, на вчителі, або вчителеві, мій учителю; учителі, учителів, учителям, з учителями, на вчителях.

Скажіть ті самі речення, замінивши речівник *учитель* на *вчителька*.

Вправа 137. Скажіть речення, щоб у них різні відмінки однини речівника *робітник* відповідали на питання хто? без кого? кому? кого шануємо? з ким? на кім? (або на кому?). Ті самі речення скажіть у множині.

Скажіть ті самі речення, замінивши речівника *робітник* на *робітниця*.

Вправа 138. Складіть і напишіть речення, щоб у них були речівники: книжка, книжки, книжку, книжкою, на книжці, книжко, книжкій, книжок, книжкам, на книжках. Яка є різниця між речівником *книжки* і *книжескі*? У написаних реченнях відділіть у названих речівниках закінчення і поставте перед ними питання. Яке питання ви поставили перед *книжка*? А перед *книжку*? Чи питання тут однакові? А відмінки тут однакові?

Прочитайте уважно.

ВОГОНЬ.

Хто за наших часів не знає, як здобути вогонь, як поводитися з вогнем? Вогонь оگریває людей. На вогні люди готують страву. Без вогню не було б життя на землі. Вогонь служить.

А колись за давньої давнини, вогонь був вільний і люди не мали над ним влади. За тих давніх часів люди, як звірі, жили по лісових нетрях без зброї,

без ніякого знаряддя. Їли вони коріння та овочі, а з вогнем ще не вміли обходитися. Хижі звірі скрізь чатували на людей і загрожували їм лютою смертю.

Проте від звірини можна було оборонитися—втекти на дерево або у воду. Та було страховище незрозуміле й химерне, що проти його люди були безпорадні і тремтіли від жаху. Приходило воно, невідомо звідки і невідомо де зникало.

Це бувало так: зривався вітер і наганяв чорні хмари на небо. Сонце ховалося за хмари, і в лісі робилося тоді страшно, моторошно: над головами людей тужно стогнали дерева, а десь високо вгорі розлягався страшний гуркіт. Часом величезний блискучий змій вився між хмарами, а слідком за ним розлягався грім. Люди тікали хто куди: которі ховалися в густих кущах, которі в дуплах.

Траплялося, що блискучий змій сковзне по якійсь деревині, — і деревина тоді, наче сонце, яскрава, розсипує навкруги пекучі іскри. А люди тікали від того змія, бо вони знали, що він з'їсть дерево усе чисто, а тоді може й із ними таке зробити.

Минули віки. Люди опанували вогонь. Спершу навчилися зберігати його, а тоді й здобувати.

За давніх часів численні народи молилися вогневі, будували йому святині. У святинях тих вогонь підтримувано негасимий. Був такий звичай і в наших предків-слов'ян. Перед їх божком Перуном день і ніч горів негасимий вогонь із дубових дров.

Вправа 139. Підкресліть речівники. Поставте перед ними питання. Скажіть, які речівники можна замінити словом *він*, які словом *вона*, а які словом *воно*? Які отже речівники тут чоловічого, які жіночого, а які ніякого роду?

Порівняйте.

1. Вогонь ogrіває людей.	5. Люди здобувають вогонь.
Вогонь горить.	6. Люди опанували вогонь.
2. Вогонь служить людям.	7. Люди кидають у вогонь
3. Вогонь був вільний.	дрова.
4. Перед Перуном горів	8. Люди шанували вогонь.
негасимий вогонь.	

Із якими словами в'яжеться речівник *вогонь* у реченнях, що ліворуч? Чи можна казати *вогонь огрілю, гори?* *вогонь огрівають?* *вогонь було?* А як би замість *вогонь* у реченні *вогонь горить* сказати *вогні*, то як змінилися б тоді дієслово? Отже дієслово тут змінється, як змінити речівника?

Буває, що як змінити одно слово, то зміняється й друге слово. Тоді кажуть, що одно слово *стоїть у згоді* з другим словом. З яким словом стоять у згоді дієслова в реченнях, що ліворуч? На яке питання відповідає тут слово *вогонь*? Як би в 2-му реченні замість *вогонь* сказати *робітник*, то яке б питання можна було тоді поставити?

У реченнях, що праворуч, із якими словами в'яжеться слово *вогонь*? Чи зміниться форма слова *вогонь*, як замість *люди здобувають* сказати *людина здобуває*. Як замість *люди опанували*, сказати *я опаную*. Отже речівник не зміняється тут, хоча б дієслово, що з ними в'яжеться, змінилося. У таких разях кажуть, що речівникова форма *залежить* або *стоїть у залежності* від дієслова. Скажіть, від яких слів залежить слово *вогонь* у реченнях, що праворуч? На яке питання відповідає в цих реченнях речівник *вогонь*? Як би у 8-му реченні замість *вогонь* сказати *батько*, то яка б його форма була? Яке б тоді питання можна було поставити? У 7-му реченні від якого невідмінного слівця залежить форма *вогонь*? Чи можна тут замість *вогонь* сказати *вогню, вогневі*?

А чи в перших чотирьох реченнях форма *вогонь* теж стоїть у залежності від якого-небудь слова? А які слова стоять тут у згоді з речівником *вогонь*?

Форма речівника, що з нею стоїть у згоді дієслово і що відповідає на питання хто? що? зветься **іменівий відмінок**.

Форма речівника, що залежить від якого-небудь слова в реченні, і що відповідає на питання кого? що? зветься **переємний відмінок**.

Вправа 140. В оповіданні „Вогонь“ назвіть речівники іменового та переємного відмінка однини та множини. Вкажіть, де від якого слова залежить форма переємного відмінка. Вкажіть, у яких речівниках іменовий та переємний відмінок мають однакове закінчення, а в яких різне.

Вправа 141. Випишіть з оповідання „Вогонь“ ті невідмінні слівця, що від них залежить речівникова форма. Приклад: з *вогнем, на вогні*. Додайте до них відповідне дієслово: *поводиться з вогнем*.

Невідмінне слово, що від його залежить відмінок звязаного з ним речівника, зветься **приймєнник**.

Відмінок на питання **ким? чим?** є **орудний** відмінок.

Відмінок на питання **на ко́му? чо́му?** (або **на кім? чім?**) є **місцевий** відмінок.

Покличте кого з товаришів своїх, товаришок. Як ви кличете батька, матір? Скажіть речення, де б ви кликали кого, зверталися до кого. Чи зв'язана з яким-небудь словом форма речівника, що нею ви звертаєтеся до кого?

Форма речівника, що нею ми кличемо, звертаємось до когось, зветься **клічний** відмінок.

Кличний відмінок не зв'язаний із словами речення.

Відмінки йдуть у такому порядку: 1. **іменовий**, 2. **родовий**, 3. **датний**, 4. **пересемний**, 5. **кличний**, 6. **орудний**, 7. **місцевий**.

Вправа 143. Назвіть рід, відмінок та число речівників в оповіданні „Вогонь“, ст. 72 і у віршиках „Вишеньки“ та „Хлібороб“, ст. 75. Вкажіть відмінкові закінчення. Самі складіть речення, де б слова *батько, баба, сестра* були в різних відмінках однини та множини. Поставте наголос і відділіть закінчення.

Вправа 144. Вкажіть, із якими відмінками тут вжито прийменника *з*.

Як з лихим квасом, то ліпше з водою, аби не з бідною. З дощу та під ринву. Гайку, гайку, дай гриба й бабку, сиріжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця. Не роби з губи халяви. Дякуємо тобі з душі. Смішки з попової кішки.

Є прийменники, що їх можна вживати з кількома відмінками.

Вправа. 145. Назвіть відмінки, з якими тут вжито прийменника *за*.

Пливе човен води повен, а за ним весельце. Виплакала карі очі за чотири ночі. Заїхав за Дунай, то й додому не думай. Рада б тебе одвідати, та не можу за темними лугами, за широкими степами, за бистрими ріками. За дурною головою та й ногам лихо. Мені жаль за сином. Говоримо на вовка, але й за вовком щось треба сказати. Дав мені таку долю, та й та пішла за водою. Скриня моя за стіл править.

Вправа 146. Назвіть відмінки, що їх тут вжито після прийменників *по, над і між*.

Гріх по дорозі біг та й до нас плиг. Трудно стало старенькій по людях служити. Чи не вийде стара мати по холодну воду?

Ой, сиділа зозуленька та над нами куючи. В п'ятицю над вечір мати й кликнула нас. Я принесла грошей додому над сотню. Не знайдеш річки над Дніпроглибокий.

Горе жити між ярами, між лихими воротами. Між білих хаток стоять тополі.

Вправа 147. Складіть речення на такі прийменники, що їх найчастіше вживаємо: *в, у, від, до, за, з (із, зо), без, крізь, край, крім, між (межи), мимо, на, над, перед, по-за, по-над, поміж, по, під, при, коло, біля, повз, після, серед*. Назвіть відмінок після кожного прийменника.

Вправа 148. Вкажіть де *без, в (у), від, до, з, за, під, на, над, по* правлять за приростки. Згадайте за чергування *у* та *в*.

Хоч за правду побивайся, а навкруги оглядайся. А вже підпилий як засне, то хоч коти гармати. Розлетілось по Україні безхатнее птаство, затрусилось по будинках вельможнее панство. Розжалобивсь, як вовк над поросям: від'їв ніжки та й плаче. Вода сосну підмиває, горностаї сосну під'їдає. Коли ми зійдемося знову на цій зубоженій землі.

Коло вуха заверюха, а у вусі ярмарок (вулик). Вовка в плуг, а він у луг. Утікав від вовка, а натрапив на ведмедя. Без рук, без ніг, на тин лізе (гарбуз).

Вправа 149. Вкажіть кличний відмінок. Візьміть на увагу розділові знаки при кличному відмінку.

МАТЕРІ СВОЇ ДІТИ НАЙКРАЩІ.

Була собі сова, і вивела вона дітей, таких витрішківуватих, лапатих, та так вона ними втішається.

От летить вона з гнізда, щоб пошукати їм поживку, бо все роти роззявляють, їсти хочуть. Летить і зустрічає орла.

„Куди це ти, орле, летиш?“ питає сова.

— Та, куди ж? На здобич. Може що знайду, яких пташенят або що, то й поживлюся.

Злякалася сова, починає просити:

„Орле, прошу я тебе, не поїж моїх дітей.“

І так то вже просила, що орел зглянувся та й каже:

— Ну, добре. Не буду займати твоїх дітей. Тільки скажи мені, сово, які там твої діти, щоб я мав якусь признаку, то не зачеплю їх.

„Скажу тобі, орле, признаку, — одказує сова. — Як побачиш що-найкращі пташенята, ото й будуть мої.“

Полетів орел і поїв що-найпоганіші, які були в гаю. Коли вертається сова, аж то як раз її дітей поїв орел.

Порівняйте і вкажіть на різницю в голосі.

Петре, іди сюди.

Петре! іди сюди!

Вчини мою волю, сину.

Вчини мою волю, сину!

Дівчино моя, чом ти сумна?

Дівчино моя! чом ти сумна?

Вправа 150. Поставте пропущені коми при кличних речівниках.

БІЛКА.

Вовк лежав під деревом і спав. Білка стрибала по дереву й упала на вовка. Вовк прокинувся і хотів її з'їсти. Білка почала прохати: „Пусти мене вовче!“ Вовк сказав: „Добре білко я пущу тебе, тільки ти скажи мені, чого ви, білки, такі веселі? Мені завсігди нудьга, а ви все там угорі граєтеся та стрибаєте.“ Білка відказала: „Спершу пусти на дерево, тоді й скажу, а то я тебе боюся.“ Вовк був не голодний і пустив. Білка збігла на дерево й відтіля сказала: „Тобі тим нудьга вовче що ти злий. Тобі злість серце палить. А ми веселі тим, що нам ніколи не хочеться зла робити.“

НИВА.

Орися ж ти моя ниво,

Розвернися ж на всі боки

Долом та горою,

Ниво-десятино!

Та засійся чорна ниво

Та посійся не словами,

Волею ясною!

А розумом ниво!

Орися ж ти, розвернися,

Вийдуть люди жито жати,—

Полям розстелися,

Веселії жнива!

Та посійся добрим житом,

Розвернися, розстелися ж

Долею полийся!

Убогая ниво!

Т. Шевченко.

§ 34. Прикметники.

Намалюйте *білу* хатину і *зелене* дерево коло неї, *зелену* траву, а в траві *червоні* квітки, на хаті *сіренького* котика.

ЗОЗУЛЕНЬКА.

Літала, літала сива зозуленька.

Стало вечоріти, стала нижче летіти.

Стало смеркати, стала вона кувати.

„Ой, чого куєш, чого жалуєш,

Сива зозуленько?

Ой, чи тобі жаль темного лугу.

Чи гіркої калини?“

— Ой, не жаль мені темного лугу,

Ні гіркої калини.

Тільки мені жаль про літаннячко,

Раннее куваннячко.

Пісня.

Вправа 151. Випишіть речівники і назвіть їх відмінки. Назвіть ті слова, що тісно зв'язані з речівниками. Чи можна казати *сивий зозуленька*, *рання куваннячко*, *гірку калини*? А як треба казати? Отже як треба тут казати: слово *сива* стоїть у згоді з речівником *зозуленька* чи в залежності від речівника? Складіть речення, щоб у них сполучення *темний луг*, *сива зозуленька* були в різних відмінках, і відділіть у них розділкою закінчення. Чи можна казати, що слова *темний*, *сива* змінюють свої закінчення у відмінках та числах?

Вправа 152. Додайте до цих слів речівники.

Великий —, велика —, велике —.

Жвавий —, жвава —, жваве —.

Добрий —, добра —, добре —.

Веселий —, весела —, веселе —.

Зелений —, зелена —, зелене —.

Скажіть, які слова з якого роду речівниками в'яжуться.

Додайте закінчення.

Сив- кінь, сив- кобила, сив- лоша.

Ясн- місяць, ясн- зоря, ясн- сонце.

Темн- луг, темн- ніч, темн- небо.

Скажіть, які ви додали закінчення для чоловічого роду, які для жіночого, а які для ніякого. Як змінюють свої закінчення ре-

чівники? А в родах змінюють речівники свої закінчення? А слова *сивий, ясний, темний* змінюють свої закінчення в родах?

Слова, що змінюють свої закінчення **у родах, відмінках та числах**, звуться **прикметники**.

Рід, відмінок та чисто прикметника стоять у згоді з звязаним з ним речівником

Вправа 153. До поданих речівників додайте часто вживані при них прикметники, наприклад, *ясне сонечко*.

Сонечко, калина, явір, козак, небо, зима, літо, весна, хатка, рожа, барвінок, лебідь, возуля, пташка.

Вправа 154. Назвіть прикметники, і як до роду, відмінка та числа речівника, що з ним прикметник звязаний, назвіть рід, відмінок і число прикметника.

МАКСИМ.

І що то за хороший та чепурний парубок виріс з Максима. Високий, неначе явір, молоденький, чорнобривий, кучерявий. І погляд у нього ясний та веселий, немов у сокола, що під небесами літає. Та хода пишна, той стан високий, ті кучерика та вусок чорнявий, що тільки що засіявся. Хороший був парубок та й годі!

С. Воробкевич.

ДОСВІТНІ ВОГНІ.

Ніч темна людей всіх потомлених скрила

Під чорні широкії крила.

Погасли вечірні вогні:

Усі спочивають у сні,

Всіх владарка ніч покорила.

Привіддя лихі мені душу гнітили,

Повстати ж не мала я сили.

Зненацька проміння ясне

Од сну пробудило мене:

Досвітні вогні засвітили.

Досвітні вогні, переможні, урочі,

Прорізали темряву ночі.

Ще сонячні промені сплять,

Досвітні вогні вже горять:

То світять їх люди робочі.

Леся Українка.

Вправа 155. Утворіть від речівників прикметники всіх трьох родів на зразок: *злість*—*злий, зла, зле*; *дядько*—*дядьків, дядькова, дядькове*, і додавши до них речівники, складіть на деякі з них речення.

Добро, молодість, краса, гидота, щастя, дерево, гречка, болото, мідь, поле, ліс, пара, голод, круг, наука, страх, чоловік, рік, жінка, дитя, дід, батько, мати, тітка, учитель, Шевченко, Грінченко, Федькович.

Вправа 156. Утворіть від прикметників речівники на зразок: *розумний*—*розум*.

Золотий, вечірній, народний, щасливий, мідяний, теплий, молодий, сумний, добрий, чоловічий, жіночий, материн, братський, сестрин, кам'яний, паперовий, залізний, злий, працьовитий, вірний, чесний.

Вправа 157. З поданих прикметників утворіть дієслова на зразок *чорний*—*чорніти* і *чорнити*, і складіть на деякі з них речення.

Чорний, жовтий, зелений, білий, молодий, старий, червоний, ясний, добрий, кислий, високий (височити), широкий, слабчий, теплий, холодний, добріший, більший, кращий, гірший.

По тому яке воно, скажіть що воно.

1. Маленьке, гостреньке, а всім потрібненьке.
2. Іде в горщик чорний, а з горщика червоний.
3. І біла вона й чорна, по дереву скаче.
(галка, рак, сорока).

|| Прикметники означають, яке що є. ||

Порівняйте:

Івана хата	Іванова хата
батька кожух	батьків кожух
матери хустка	материна хустка
вдови дочка	вдовина дочка
Ольги книжка	Ольжина книжка

Скажіть, де тут слова стоять у згоді, а де в залежності.

Вправа 158. Випишіть речівники з їх прикметниками і відділіть у них закінчення від пня. Назвіть рід, відмінок та число.

СТАВОК.

Подихав свіжий вітрець. По ставку плитали маленькі хвильки і сріблом блищали на сонці. Здавалося,

що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на його. Ластівки вилися над ставком і от-от не черкалися крилом блискучої хвильки. Від берега під вербами вода була наче зеленаста. Маленькі хвильки рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп... хлюп-хлюп...

М. Коцюбинський.

ОЙ, ДІБРОВО, ТЕМНИЙ ГАЮ.

Ой, діброво, темний гаю,
Тебе одягає
Тричі на рік. Багатого
Собі батька маєш.
Раз укріє тебе рясно
Зеленим покровом,
Аж сам собі дивується
На свою діброву.
Надивившись на доненьку

Любу, молодую,
Візьме її та й огорне
В ризу золотую.
І сповіє дорогою
Білою габою.
Та й спать ляже, вто-
мившись
Турбою такою.

Т. Шевченко.

З СВІТОЧЕМ НАУКИ.

З світочем науки
Проти брехні й тьми
Гей, робочі руки,
Світлії уми!
Ще те не вродилось
Гострее залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізав.
Ще той не вродився
Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш слабе тіло.

Іван Франко.

Вправа 159. Додайте прикметникові закінчення.

ДВА КОНІ.

Осідлан- кінь сміявся з степов-

— Нема на тобі, — каже: — сідла дорог-,

Ні стальн- підків.
На те степовий йому відповів:
— Мене не жалій.
Хоч ти в багатстві, та в неволі,
А я хоч гол-, та на волі.

Л. Боровиковський.

СІЧНЕВИЙ РАНОК.

Займався пишн- січнев- ранок. Золот- промінь сонця перелинув із сходу на захід. І вершечки син- хмар зайнялися червон- полум'ям. Сонце, мов здорова червон- діжа, впливало з-за краю землі та обгорталося блискуч- хмарками, що спалахнули від сонячн- проміння, мов солома від огню. Виплило. Дерева одягнені в легеньк- одіж із срібн- инею, облилися делікатним, рожев- світлом. Проти синіх, тяжк- хмар, що оповили захід, здавались вони рожевими тінями. А на сході між блакитним небом та біл- снігом зависла рожев- імла, мов блискучий рожев- серпанок. По твердому, рицлив- снігові стелилися довгії тіні від дерев, хат, тинів. Ясн- промінь срібною доріжкою лягав по снігові межі довг- тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався із рожев- імлою. Ранок дихав морозом.

М. Коцюбинський.

Вправа 160. Випишіть в одну групу дієслова й назвіть у них час, особу, число, а в минулому часі й рід. У другу групу выпишіть речівники, а в третю—прикметники й назвіть у них рід, відмінок та число. Вкажіть, від якого дієслова чи приємненника стоїть у залежності відмінок речівника.

ХЛІБОРОБСТВО В ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ.

Перші люди тільки й мали знаряддя, що руки. Пальцями вони розгрібали землю, щоб їжу собі здобути: корінці, хробачки, гусінь. І так довгий час жили. Потім стали ціпка вживати. Для давніх людей ціпок більше важив, як для нас ніж або сокира. Руками не розкопати так землю, як ціпком, а надто, коли він має загострений кінець.

Поволі люди по різних місцях придумали, як поліпшити своє знаряддя. Перші хлібороби були жінки.

Чоловік-дикун гордував хліборобською працею: він ходив на ловецтво. А жіноцтво, перші хлібороби, тільки й знали, що кривий дерев'яний ціпок. Згодом і чоловіки попліч із жінками заходилися землею орати та сіяти, ловецтвом бо не скрізь можна було прогостуватися.

Взявшись до хліборобства, чоловіки легше, ніж жінки, могли придумати, як поліпшити своє хліборобське знаряддя. Тож чоловіки здавна робили собі ловецьку зброю і досконалили її. Вони мали ножі, сокири, долота, стріли та луки. І хліборобське знаряддя вони поліпшили: простий дерев'яний ціпок-мотику вони замінили ціпком із кістяним або кам'яним, а пізніш і залізним наконечником. А далі люди винайшли собі рало та плуг.

Порівняйте, яким голосом вимовляєте речення, що ліворуч і що праворуч. Вкажіть на різницю в голосі.

Чоловік-дикун гордував хліборобською працею: він ходив на ловецтво.

І хліборобське знаряддя вони поліпшили: простий дерев'яний ціпок-мотику вони замінили ціпком із кістяним або кам'яним, а пізніш і з залізним наконечником.

Чоловік-дикун гордував хліборобською працею. Він ходив на ловецтво.

І хліборобське знаряддя вони поліпшили, як простий дерев'яний ціпок-мотику вони замінили ціпком із кістяним або кам'яним, а пізніш і з залізним наконечником.

І хліборобське знаряддя вони поліпшили. Простий дерев'яний ціпок-мотику вони замінили ціпком із кістяним або кам'яним, а пізніш і з залізним наконечником.

§ 35. Дієприкметники.

Друковане письмо легше читати, як писане. Зорану ниву треба засіяти. Каже дитина, що бита, але не каже за що. Для проханого гостя багато треба. Нехай одчинені двері—тепла найде в хату.

Друкувати — друков-а-н-ий, -н-а, -н-е.
Писати — пис-а-н-ий, -н-а, -н-е.
Зорати — зор-а-н-ий, -н-а, -н-е.
Прохати — прох-а-н-ий, -н-а, -н-е.
Відчинити — відчин-е-н-ий, -н-а, -н-е.
Бити — би-т-ий, -т-а, -т-е.

Від яких слів мови походять підкреслені прикметники? Назвіть наростки та закінчення цих прикметників.

Прикметники на а-н-ий -а; -е, -е-н-ий, -а, -е; -т-ий, -а, -е, що походять від дієслів, звемо дієприкметники.

Вправа 161. Підкресліть дієприкметники й назвіть рід, відмінок та число кожного з них. Вкажіть, із якими речівниками вони в'яжуться.

Сини підперезані, а батько без пояса (снопи в стіжку). Мальованим конем недалеко в'їдеш. Толока не мірена, череда не лічена, пастух не найманий (небо, зорі та місяць). Згаяного часу й конем не доженеш. Підсмикане, підтикане та гайда по хаті (віник). Дарованому коневі у зуби не заглядають. Біжи, коню, дорогою, широкою, убитою! Він до всього вданий. Краще розум природжений, ніж навчений. Ой, е у полі рублена криниця.

Вправа 162. З поданих дієслів утворіть дієприкметники і складіть речення на них у різних відмінках та родах.

Читати, писати, збирати, зібрати, дарувати, зорати, мити, шити, лити, хвалити, ранити, згубити, вивчити, відкладати, відкласти.

Вправа 163. Скажіть, які дієслова відповідають таким дієприкметникам:

Вічинений, шитий, праний, забраний, збираний, списаний, списуваний, випечений, роблений, вчинений, вивчений, згублений, вибитий, розвинений, приписаний.

Вправа 164. Опишіть жнива, або що хочете. Підкресліть відмінні слова, відділіть у них пень від закінчення. Назвіть дієслова, речівники та прикметники. Назвіть у реченнях слова, що в'яжуться з собою і скажіть, які слова стоять у згоді з собою і які слова від яких стоять у залежності.

§ 36. Займенники.

- А продай, бабусю, бичка.
- Якого?
- Та того бичка полового.
- Він у мене половий, він у мене дорогий, цього не продам.

Як біда заворушить, то за нею сотня рушить.

Замість якого речівника стоять тут слова *він, нею*? Замість якого прикметника стоїть тут слово *цього*? Чи б можна було зрозуміти, до кого стосуються слова *він, мене, цього*, як би не було попереду сказаного? Як хто за дверима стукає і на питання „хто там?“ відповідає „я“, то, не пізнаючи з голосу, чи можна знати, хто це? А як треба відповісти, щоб знати, хто це? Отже яке слово заміняє слово *я*? А як спитатися „чия це книжка?“, а хтось із другої хати відповідає „моя“, то, не пізнаючи з голосу, можна знати, чия це книжка?

Вправа 165. Складіть речення, щоб у них слова *я, ти, він* стояли в різних відмінках однини та множини. Які слова заміняють *я, ти, він*: речівники чи прикметники?

Вправа 166. Долайте до речівників слова *мій, наш, той, такий* у потрібному роді, відмінку та числі і складіть на них речення.

Учитель, хата, люди, село, книжку, на лавках, у садку, під горою.

Які слова заміняють *мій, наш, той, такий*: речівники чи прикметники? А як відмінюються ці слова, як речівники чи як прикметники?

Слово, що може замінити речівника, звемо **займєнник - речівник**.

Слово, що може замінити прикметника і що, як прикметник, міняє своє закінчення у родах, відмінках та числах, звемо **займєнник-прикмєтник**.

Вправа 167. Складіть речення на такі займенники-речівники у різних відмінках та числах. Які займенники-речівники мають тут тільки однину, а які однину та множину?

я, ти, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, дехто, децо, ніщо,

Вправа 168. Додайте до цих займенників-прикметників речівники і складіть на них речення:

мій (моя, мое), твій, свій, наш, ваш, їхній, цей (сей), такий, той, який, котрий (котрий), чий, кожний, усякий, инший, жадний, сам, самий, увесь, ніякий, який-небудь, деякий.

Вправа 169. Випишіть займенники-речівники в одну групу, а займенники-прикметники в другу групу. Назвіть відмінок і число.

ЧОМ БАГАТО ВОДИ В МОРІ?

Погнав чоловік до моря напувати волів. Не п'ють воли тієї води, а він усе приверта їх до неї, а далі й каже:

— Чом вони не п'ють? Здається, вже й пора б? Келиш, сам нап'юся.

Ухопив раз — солона, хлिसнув удруге — мов і солона, і гірка.

— Е, каже чоловік: — тим же її багато, що її ніхто й не п'є.

Зайняв воли від моря й погнав у инше місце напувати.

Народня сміховинка.

ХТО ХВАЛИТЬСЯ.

„Я таке, що всяке знає,
 Бо на мене світ увесь
 Ласо дуже поглядає“,
 Обізвався хтось і десь.
 „Кращі може є від тебе“,
 Одмовля чийсь голосок:—

„І приваблюють до себе
 Гарні очі і роток.
 Роздивися, милий друже,
 У кого краса видніш,
 Шелестить про себе дуже,
 А мене кохають більш“.

Л. Глібів.

Дінь де хоч, а мене не мороч. Руки при собі держи.
 З ким товаришуєш, такий і сам стаєш. Вже тепер
 буде по нім. З чим прийшов, з тим пішов. Вони на
 тебе ворогують, я буду ворог їм заклятий. Ой, дайте
 мені коня-воронця. Така в нього думка була, щоб дів-
 чина йому жінка була. Іди, доле, за водою, а я піду за
 тобою. По кім, бідна мати, плачеш? В неї слово, як
 струмочок дзюрчить.

§ 37. Числівники й числові прикметники.

Скільки дівчаток на цьому малюнку?

Котора дівчинка без віночка, як що рахувати зліва?

Намалюйте *два* котики, *п'ять* ягідок, *три* вишеньки, *чотири* яечка, то-що.

Скільки у вашій групі школярів і школярок укупі? Скільки самих школярів? Скільки самих школярок? Скільки книжок у вашій шкільній бібліотеці? О котрій годині приходите в школу, а о котрій годині виходите з школи?

Прочитайте й візьміть на увагу підкреслені слова.

Гей з устні Дніпра та до вершини *сімсот* річок і *чотири*. Було вас *одинадцять*, а стало *тринадцять*. Усім

по сім яблук, а мені буде вісім. Один купив за вісім-надцять карбованців, а другий за без двох двадцять. Була така жовна, що мала дванадцятро дітей. Триста галок та п'ятдесят чайок та дванадцять орлів одно яйце знесли (рік). А в тому суденці півтораєста козаків.

Овес у трьох кожухах, а вітру боїться. Хто два зайці гонить, ні одного не догонить. Мала баба три дочки. Що то за птах е з шістьма аж ногами, що ввечері влітку літає над нами? (комар). Плету хлівець на четверо овець, на п'яту осібно. Біжить він аж із сьома хлопцями. Усе доведеться робити їм двом. Розказували нам казку за коня з дванадцятьма головами. Увійшов він із чотирма хлопцями в хату. Налапала двадцять без сімнадцяти.

Вправа 170. Що означають підкреслені слова. Випишіть їх укупі з звязаними з ними речівниками. Вкажіть, де вони стоять у згоці з речівниками, а де речівники стоять у залежності від них. Назвіть відмінки підкреслених слів. Чи підкреслені слова змінюють свої закінчення в числах? Чи закінчення підкреслених слів подібні до прикметникових чи речівникових закінчень?

Слова, що змінюють свої закінчення у відмінках і що означають число, звемо **числівники**.

Вправа 171. Назвіть тут прикметники, що означають число.

Не хвались сьомого дня, а хвались сьомого году. Однієї смерти не минеш, другої не буде. Гість першого дня золото, другого срібло, третього мідь, а четвертого додому їдь. Сім соволят на одній постелі сплять. Маю висіти за одну ногу, волю за обидві. За одного письменного трьох неписьменних дають. Сім миль мосту, а на восьмій милі стоїть явір, на весь світ славний. Підходять йому сімдесяті літа.

Прикметники, що означають число, звемо **числові прикметники**.

Вправа 172. Від числівників 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 і д. утворіть числові прикметники і складіть на них речення.

Як хто з вас каже: *шостий* чи *шестий*, *сьомий* чи *семий*? У літературній мові вживають *шостий*, *сьомий*.

Вправа 173. Спершу прочитайте уважно, а тоді підкресліть відмінні слова. Назвіть дієслова, речівники, прикметники, дієпри-

кметники, займенники-речівники, займенники-прикметники та числівники. Скажіть, які відмінні слова з якими стоять у згоді, і які відмінні слова від яких стоять у залежності.

ЯК ПОЛІПШИТИ ҐРУНТ?

Вже літ п'ятнадцять-двадцять намагаються на Україні поліпшити сільське господарство. У різних місцях працюють учені агрономи. Вони дають хліборобам поради, як краще господарювати, знайомлять людність із удосконаленим сільсько-господарським знаряддям, вчать, як поводитися з ним.

Агрономи досліджують особливості ґрунту, радять сіяти той чи инший хліб, ту чи иншу пашу, то-що. Та не скрізь на Україні однаковий ґрунт та однакове підсоння. Як, отже, знати, що в певній місцевості краще сіяти такий, а не инший хліб? Що краще угноювати землю тим, а не чим иншим?

Щоб це знати, спитують землю на так званих спробних полях,—їх доглядають агрономи. Спробні поля велику дають користь сільській людності: хто тільки хоче, може на власні очі бачити, як доглядати землі, чим угноювати землю.

Величезну користь має сільське господарство від штучного угноєння та від добірного насіння.

Перший навчив людей штучно угноювати землю Юстус Лібіх. Він уродивсь у Німеччині, в Дармштаті. 1883 року в Мюнхені поставлено Лібіхові пам'ятника. Люди вшанували пам'ять того, хто перший навчив їх годувати рослину.

§ 38. Дієслівні відміни.

Вправа 174. Випишіть дієслова з вправи 114 та 115 і розкладіть їх двома групами: у першій групі щоб були дієслова, що в них 2-а особа є на *-е-ш*, *-е-ш*, *-е-ш-ся*, *-е-ш-ся*, тоб-то дієслова, що в них між пнем і закінченням другої особи є звук-*е*, а в 3. ос. кінцевий звук *-е*; у другій групі щоб були дієслова, що в 2. ос. однини мають *-и-ш*, *-ї-ш*, *-и-ш-ся*, *-ї-ш-ся*, а в 3. ос. *-и-ть*, *-ї-ть*, *-и-ть-ся*, *-ї-ть-ся*. На дієсловах поставте наголоси. Вкажіть, де кінцевий склад наголошений, а де ненаголошений. Чи ненаголоше-

ний кінцевий склад скрізь так вимовляємо, як пишемо? Які звуки чути в кінцевих *-ися, -ться*?

Після яких звуків, голосових чи шелестових, стоять кінцеві склади *-еш, -е, -емо, -ете; -їш, їть, -їмо, -їте*?

Відзначіть у кожній групі закінчення і звук між пнем і закінченням у 3. ос. множини. Як 3. ос. однини має кінцеві *-е, -е, -ється, -ється*, то який звук є між пнем та закінченням у 3. ос. множини? А як 3. ос. однини має між пнем і закінченням звук *и* або *і* (*-и-ть, -ї-ть*), то який є відповідний звук у 3. ос. множини?

Чи добре сказано в поета Олесея *голосе*:
Косять коси
Луг голосе
Косять, ко-
сять косарі.

Як хто в вас каже: *голосе* чи *голосить*? А як треба казати? А чи не можете догадатися, через що тут поет каже *голосе*? Як тут вимовляється ненаголошений склад *-се*. Знаєте, що таке рима? Чи до рими буде: *косять коси*
луг *голосить*?

Як треба казати: *він робить, родить, носить* чи *робе, роде, носе*?
А як треба казати: *вони роблять, родять,носять* чи *роблють, родють, носють*? У літературній мові треба казати *він робить, родить, носить, вони роблять, родять,носять*.

Кажуть *цуляємо і цуляєм, робимо і робим* і т. д.

Вправа 175. Спишіть і допишіть усі інші особи в однині та в множині.

Я сидж-у, водж-у, вож-у, принош-у, круч-у, робл-ю, крич-у.

(водиш) (возиш)

Чи всі з вас кажуть *сиджу, воджу, приношу, кричу*?

Чи каже хто в вас *сидю, ходю, крутю, просю*? А як треба казати.

Зміну закінчення в особах звемо **відміною діє-
слів**.

Дієслова, що мають у 3. ос. однини кінцеві *-е, -е, е-ться, -ється*, а в 3. ос. множини *-у-ть, -ю-ть, -у-ться, -ю-ться*, належать до дієслів **першої відміни**.

Дієслова, що мають у 3. ос. однини кінцеві *-и-ть, -ї-ть, -и-ться, -ї-ться*, а в 3. ос. множини *-а-ть, -я-ть, -а-ться, -я-ться*, належать до дієслів **другої відміни**.

У вправі 115 вкажіть, де в дієсловах *я, ю, є* вказують на попередній м'який шелестовий звук, а де на *й+а, й+у, й+є*.

Вправа 175а. Скажіть, які дієслова належать до І-ої відміни, а які до 2-ої. Назвіть особу й число кожного дієслова.

ГЕЙ, БИКИ.

Та гей бики! Чого ж ви стали?	Та гей, бики! Ломіть бадилля!
Чи поле страшно заросло?	Ломіть його, валіть на прах:
Чи леміша іржа поїла?	Нехай не буде того зілля
Чи затупилося чересло?	На наших батьківських полях!
Вперед, бики! Бадиля зсохло,	Вперед, бики! Зоремо поле,
Самі валяться будяки,—	Посієм ярее зерно.
А чересло, леміш новії...	А спаде дощик незабаром,
Чого ж ви стали? Гей, бики?	З землі прокинеться воно,
Прокинеться і на світ гляне.	
І як дівочії вінки,	
Зазеленіють наші ниви...	
Чого ж ви стали? Гей, бики!	

С. Руданський.

У КУЗНІ.

У долині село лежить	Ходіть, люди, порану,
По-над селом туман дрижить.	Вибивайтесь з туману."
А на горбі край села	Та тумани хитаються,
Стоїть кузня немала.	По-над селом згущаються,
А в тій кузні коваль	Розляглися по полях,
клепле,	Щоб затьмити людям шлях;
А в коваля серце тепле.	Щоб закрити їм стежини
А він клепле та й співа,	Ті, що вгору йдуть з долини
Всіх до кузні зазива:	В тую кузню, де кують
„Ходіть, люди, з хат, із поля:	Ясну зброю замість пут.
Тут кується краща доля.	

І. Франко.

Вправа 176. Складіть речення, щоб у них були дієслова: мю, вие, криють, ллеш, візьмемо, перете, ссе, п'ємо, зву, живеш.

Вправа 177. Випишіть дієслова теперішнього часу й назвіть особу.

Один гроші складає, а другий мішок на них шие. Хитра людина усюди в'ється, як хмелина. Пішого сокола й ворони б'ють.

Як п'ємо то і ллемо. Покірне телятко дві матки ссе. Не зву тебе журавель, щоб ти не журився, назву тебе веселиком, щоб ти веселився.

Змініть у реченнях дієслова минулого часу чоловічого роду на жіночий рід і навпаки, жіночого роду на чоловічий рід.

Утікав перед вовком, а напав на ведмедя. Злякавс , аж у п'яти закололо. Утік, не втік, а побігти можна. Він на піч забрався спати, зарився в просо там і ліг. Раз я взувся в чобітки, одягнувся в кожушинку, сам запрягся в саночки і поїхав по ялинку. Я від баби втік, я від діда втік, то й від тебе втечу. Насилу я втекла і ніжки попекла. Де ти росла, що така гарна виросла? А де ж ти діла паляницю? Чи може ще й не напекла?

Вправа 177а. У попередній вправі змініть речення так, щоб дієслова минулого часу були в множині.

Візьміть на увагу, як у минулому часі чергуються звуки кореня у дієсловах *втік-втекла, втекло, втекли, ріс, росла, росло, росли*, та инш.

Вправа 178. Випишіть дієслова, що в минулому часі в них чергуються звуки в корені.

Заревла страшенна буря. Били мене зайчика, золотії пальчики, ледве я втік. Деркач кричить: „Дер-дер, не вмер, усю ніч протер, виходив куці не вмер, вилазив траву—потер“. Ще квіти не посохли, рута зелененька. На твій гнів не заплели хлів. Трое разом запряглися. Вітрець заліг десь—тиша. Великая худобонька все по-двір'я залягла.

Вправа 179. Розкажіть за якусь подію, що з вами трапляся, в минулому часі. Те саме розкажіть у теперішньому часі. Де живіше вийшло оповідання.

Опишіть останню вашу екскурсію. У якому часі розказуєте?

§ 39. Відміна вольового способу.

Помий, помаж та й спати ляж. Не вір, то звір: хоч не вкусить, то злякає. Не шукай ухналя, бо підкову згубиш. Бійся того, хто тебе боїться. Сійся, родися, жито, пшениця й усяка папшиця. Ти, дубе, крішись,

ти рости та рости, не хились не кривись. Колишися, колисонько, із дуба. Не розібравши броду, не лізь про- жогом у воду. Крешімо, батьку, багаття. Зробім коло, заспіваймо і весело погуляймо! Ходімо додому!

Учітеся, брати мої, думайте, читайте. Будьте мужні, непохитні! Розкуйтеся, братайтеся! Повстаньте, гнані і голодні! Обніміте, брати мої, найменшого брата. Не співайте, півні, бо я ще не спала. Другові нашому честь-хвалу даймо. Ви мовчіть, а ми будемо потоку- вати. Не вжахайтесь, люди добрі, що я швець, говоріть зо мною, як з простим. Не всихайте, пишні квіти, цвітійть хоч до літа. Вперед несіть вітрила! Розлягай- теся, співи гучні!

Вправа 180. Виписіть дієслова вольового способу і роз- бийте їх на дві групи: в одній групі щоб були дієслова, де 2.ос. однини має кінцевий шелестовий звук, твердий чи м'який (також *й*); у другій групі, щоб були дієслова, де 2.ос. однини має кінцевий звук *и*. Відзначіть закінчення 1-ої (-м, -мо) та 2-ої особи (-ть, -те) множини в першій групі та в другій. Поставте наголоси.

Хто з вас каже *берім, ходім*, а хто *беріть, ходіть*. Як треба казати? Можна казати *учиться і учітеся, беріть і беріте*. Кажуть *берім і берімо, ходім і ходімо*.

Із речівником якого відмінку часто стоять форми вольового способу?

§ 40. Прийдешній час.

НА ЗБОРАХ.

На шкільних зборах Петро Іваненко попросив го- лови дати йому слово.

Усі ми дуже любили Іваненка: він завжди вмів щось розумне сказати. На цей раз таку він мав промову:

„Товариші! Я пропоную всім принести в школу по кілька своїх книжок. Що кому з того, що наші книжки *лежатимуть* у нас на полиці чи на столі, і ніхто не *матиме* з них користи. Інша річ, як вони тут будуть. Ми *матимем* тоді свою бібліотеку-читальню. Будемо *приходити* в читальню, будемо *читати*, будемо *слухати*, як *читатимуть* у-голос, будемо *обмірковувати* прочитане. Кожна книжка, що тепер дає користь одній

людині, *служитиме* всім нам, отже користь від неї буде багато більша“.

Іваненкові слова всім припали до душі й викликали оплески. Збори в один голос ухвалили Іваненкову пропозицію.

Якого часу підкреслені дієслова? Чи є яка різниця, як сказати *книжки лежатимуть* і *книжки будуть лежати*? Порівняйте значіння слова *будуть* у таких двох реченнях: Інша річ, як вони тут *будуть*. Наші книжки *будуть лежати* на столі. Де дієслово *будуть* самостійного значіння, а де помічного? З яким словом іде в парі слово *будуть* у другому реченні?

Докажіть інші особи однини й множини:

Я *буду читати* в-голос.

Я *читатим-у* в-голос.

Як утворений прийдешній час у реченні, що ліворуч? Чи різняться чим закінчення прийдешнього часу, що в реченні праворуч, від закінчень теперішнього часу?

§ 41. Доконані й недоконані дієслова.

1. Сьогодні й завтра хочемо книжок *купувати*.
2. Хочу зараз книжку *купити*.
3. Можу тобі раз-у-раз яблуко *давати*.
4. Можу тобі зараз яблуко *дати*.
5. Нащо його затичку в пляшку *запирати*.
6. Хочу затичку в пляшку *заперти*.
7. В мене весь час серце наче *засмирало*.
8. В мене серце раптом наче *завмерло*.
9. Маруся довго *вичісувала* свої коси.
10. Маруся вже *вичесала* свої коси.
11. Хто не любить *зберігати*, той не може *зберегти*.

Порівняйте підкреслені дієслова одного кореня. Яка є різниця в їх значінні? Порівняйте пні підкреслених дієслів одного кореня. Порівняйте голосові звуки в коренях підкреслених дієслів одного кореня в усіх реченнях, крім перших чотирьох.

Прочитайте.

ЯБЛУНЯ.

Одного разу Васильків батько приніс із лісу молоду яблуньку-кисличку.

— Що ви робитимете з нею?—спитався Василько.

— Посаджу коло хати, і в нас будуть свої яблука.

— Тож лісові яблука несмачні,—сказав Василько.
—Я спробував, та їх не можна їсти.

— Про те байдуже. Ми зробимо так, щоб яблука смачні вродили.

Батько викопав яму й посадив кисличку. Минув рік. Кисличка добре прийнялася. А Василько вже й забувсь за неї. Одного разу батько каже йому:

— Хочеш подивитися, як я буду кисличку щепити?

— Хочу, тату!—закричав Василько.

— То ходім зо мною.

Батько зрізав кисличку вершків на три від землі, розколов пенька і встромив у розколину невеличкий зрізок гілки. Цю гілку він іще вранці приніс від сусіди, що гарний садок мав. Потім того батько заліпив пеньок зверху й із боків замазкою, обмотав ганчіркою і обв'язав мотузочком.

— Оце й усе!—промовив він скінчивши роботу.— Тепер будем яблук дожидати.

Василько дивом дивувався:

— Де ж ті яблука візьмуться, як ви зрізали кислицю?

— Я зрізав дику кислицю, а до стовбура прищепив гілку від яблуні,—відповів батько.— З цієї маленької гілочки виросте велике дерево і родитиме смачні яблука.

— А скоро це буде?

Батько відповів:

— Тобі минув шостий рік. За два роки почнеш ходити до школи. Як що будеш добре вчитися, то в чотири роки скінчиш школу. А до того часу вже на нашій яблуні будуть яблука.

— Довго чекати,—незадоволено відказав Василько.

А батько розсміявшись каже:

— Що ж його робити? Инакше не можна. Тільки городина та хліб виростають в один рік. А овочеве дерево потребує більше часу.

Минуло два роки. Батько старанно доглядав яблуньки: обкопував навкруги неї землю, підрізував зайве галуззя, обмотував її на зиму соломною, щоб зайці не гризли. А Василько ходив до школи й добре вчився.

Яблунька росла собі та росла. І як у чотири роки

на весні Василько скінчив школу, яблунька вперше зацвіла. В-осени Василько зірвав з неї кілька дорідних яблук.

Вправа 181. Підкресліть в оповіданні „Яблуня“ дієслова. Назвіть у них особу, час, вольовий спосіб. У минулому часі назвіть рід. Вкажіть дійменники.

Випишіть усі дієслова з значінням прийдешнього часу. Чи всі вони можуть мати теперішній час? Які з них можуть мати тільки минулий та прийдешній час, а теперішнього не мають? Які з інших підкреслених дієслів не мають теперішнього часу? Чи всі дієслова, що не мають теперішнього часу, мають приrostки? А дієслова, що мають теперішній час, теж усі мають приrostки? Які з підкреслених дієслів вказують на чинність закінчену, доконану: ті, що мають теперішній час, чи ті, що теперішнього часу не мають?

Дієслова, що мають усі три часи, є дієслова **недоконані**.

Дієслова, що мають минулий та прийдешній час, а теперішнього часу не мають, є дієслова **доконані**.

Недоконані дієслова мають проти відповідних доконаних дієслів інші наростки, инколи й інші голосові звуки в корені.

Вправа 182. З підкреслених у вправі 181 дієслів утворіть прийдешній час. Чим різняться форми прийдешнього часу в недоконаних дієсловах від форм прийдешнього часу в доконаних дієсловах?

Вправа 183. До недоконаних дієслів подайте відповідні доконані дієслова і складіть на них речення: спершу на недоконані, а тоді на доконані дієслова.

Купувати, сидіти, глядіти, відкривати, запасатися, давати, запевняти, замітати, запікатися, заплітати, зберігатися, втікати, застилати, втикати, встромляти, розбирати, збирати, вмирати.

Вправа 184. Назвіть доконані й недоконані дієслова. Випишіть з один гурт доконані дієслова й допишіть до них відповідні недоконані. Як чергуються тут голосові звуки кореня в доконаних і недоконаних дієсловах?

Скриплять ворітенька, не можу заперти. Хто не любить зберігати, той не буде хати мати. Запеклося мое серце. Від біди не втечеш. Чи воно вже виперлося з півдня? Вимети хату й сіни. Росла коса до пояса—ні розплести, ні розчесати. Серце плаче, замирає. По вулиці вітер віє та сніг замітає.

Вправа 185. Складіть речення на слова:

втекти, втікати, зберегти, зберігати, застерегти, застерігати, вмерти, вмирати, здерти, здирати, стерти, стирати.

Як хто з вас каже: *втекти* чи *втікти*? *вмирати* чи *вмірати*? *збирати* чи *збірати*? *стирати* чи *стірати*? А може хто каже *вмерати*, *зберити*, *стерати*? Літературна мова яких форм уживає? (*втекти*, *вмирати*, *стирати*).

Вправа 186. Виписіть спершу доконані дієслова, а тоді недоконані.

СОКІЛ.

Ясний сокіл серед степу на простори поглядає і угору дужі крила гордо й весело здіймає: „Гей ви, браття-соколята, прилетіть до мене, милі! Ми полинемо на волю, де морські гуляють хвилі. Ми з бурхливим чорним морем поєднаємося в полі, темні льохи розруйнуєм і рабам здобудем волі!“. *Христя Алчевська.*

Вправа 187. Скажіть, які тут із дієслів на *ся* можна вживати і без *ся*, а які можна тільки із *ся* вживати.

Ой на горі червона калина похилилася, чогось наша Марусенька зажурилася. Ззаду не заставайся. Вирвався, як Пилип із конопель. Не давайся кожному вітрові повівати. Напередовець, красний молодець, заперезався чорною ожиною. Ні п'ється, ні летється, ні в чарці не остається. Над річкою, над Дунаєм короговка в'ється. Насилу виблудивсь таки з лісу.

§ 42. Взірці дієслівних відмін.

Перша відміна.

Пис-а-ти. Годув-а-ти. Смі-я-ти-ся.

Чи-сло	Особа	Т Е П Е Р І Ш Н І Й Ч А С		
Однина	1.	я пиш-у,	году-ю,	смі-ю-ся (-ю-сь),
	2.	ти пиш-е-ш,	году-е-ш,	смі-е-ш-ся,
	3.	він, вона, воно, пиш-е,	году-е,	смі-е-ть-ся,
Мно-жина	1.	ми пиш-е-мо,	году-е-мо,	смі-е-мо-ся
	2.	ви пиш-е-те,	году-е-те,	смі-е-те-ся,
	3.	вони пиш-у-ть.	году-ю-ть	смі-ю-ть-ся.

Чи-сло	Особа	М И Н У Л И Й Ч А С		
О д и н и а	1.	я писа-в,-ла,-ло,	годува-в, -ла,-ло,	смія-в-ся(-в-сь), -ла-ся (-ла-сь), -ло-ся (-ло-сь),
	2.	ти писа-в,-ла,-ло,	годува-в, ла,-ло,	смія-в-ся(-в-сь), -ла-ся (-ла-сь), -ло-ся (-ло-сь),
	3.	він писа-в, вона писа-ла, воно писа-ло.	годува-в, годува-ла, годува-ло,	смія-в-ся(-в-сь), смія-ла-ся(-ла-сь), смія-ло-ся(-ло-сь),
Множина	1.	ми писа-ли,	годува-ли,	смія-ли-ся(-ли-сь),
	2.	ви писа-ли,	годува-ли,	смія-ли-ся(-ли-сь),
	3.	вони писа-ли.	годува-ли.	смія-ли-ся(-ли-сь),
Чи-сло	Особа	П Р И Й Д Е Ш Н І Й Ч А С (перша форма)		
О д и н и а	1.	я писатим-у,	годуватим-у,	сміятим-у-ся,
	2.	ти писатим-е-ш,	годуватим-е-ш,	сміятим-е-ш-ся,
	3.	він, вона, воно писатим-е,	годуватим-е,	сміятим-е-ть- -ся,
Множина	1.	ми писатим-е- -мо,	годуватим-е- -мо,	сміятим-е-мо- -ся,
	2.	ви писатим-е- -те,	годуватим-е- -те,	сміятим-е-те- -ся,
	3.	вони писатим- -у-ть.	годуватим- -у-ть.	сміятим-у-ть- -ся.

Чи-сло	Особа	П Р И Й Д Е Ш Н І Й Ч А С (друга форма)			
Однина	1.	я буду	}	писати, годувати, сміятися.	
	2.	ти будеш			
	3.	він, вона, воно буде			
Множина	1.	ми будемо			
	2.	ви будете			
	3.	вони будуть			

Чи-сло	Особа	В О Л Ь О В И Й С П О С І Б			
Однина	2.	пиш-и,	годуй,	смій-ся,	
Множина	1.	пиш-і-мо (пиш-і-м),	годуй-мо	смій-мо-ся (-сь),	
	2.	пиш-і-ть	годуй-те	смій-те-ся (-сь).	

Друга відміна.

Ход-и-ти. Сто-я-ти. Бо-я-ти-ся.

Чи-сло	Особа	Т Е П Е Р І Ш Н І Й Ч А С.			
Однина	1.	я ходж-у,	сто-ю,	бо-ю-ся,	
	2.	ти ход-и-ш,	сто-ї-ш,	бо-ї-ш-ся,	
	3.	він, вона, воно ход-и-ть,	сто-ї-ть,	бо-ї-ть-ся,	
Множина	1.	ми ход-и-мо,	сто-ї-мо,	бо-ї-мо-ся,	
	2.	ви ход-и-те,	сто-ї-те,	бо-ї-те-ся,	
	3.	вони ход-я-ть.	сто-я-ть.	бо-я-ть-ся.	

Чи-сло	Особа	М И Н У Л И Й Ч А С			
О д н и н а	1.	я	}	ходив,-ла,-ло, стоя-в,-ла,-ло, боя-в-ся (-в-сь),-ла-ся(-ла-сь),-ло-ся(-ло-сь).	
	2.	ти			
	3.	він	ходи-в,	стоя-в,	боя-в-ся(-в-сь),
		вона	ходи-ла,	сто-яла,	боя-лася(-ла-сь),
	воно	ходи-ло,	сто-яло,	боя-ло-ся(-ло-сь),	
Множина	1.	ми	}	ходи-ли, стоя-ли, боя-ли-ся (-ли-сь).	
	2.	ви			
	3.	вони			

Чи-сло	Особа	П Р И Й Д Е Ш Н І Й Ч А С (перша форма)			
О д н и н а	1.	я	ходитим-у,	стоятим-у,	боятим-у-ся (-му-сь),
	2.	ти	ходитим-е-ш,	стоятим-е-ш,	боятим-е-ш-ся,
	3.	він, вона, воно	ходитим-е,	стоятим-е,	боятим-е-ть-ся
Множина	1.	ми	ходитим- -е-мо,	стоятим-е-мо	боятим-е-мо-ся
	2.	ви	ходитим-е-те,	стоятим-е-те,	боятим-е-те-ся,
	3.	вони	ходитим- -у-ть.	стоятим-у-ть	боятим-у-ть-ся.

Чи-сло	Особа	П Р И Й Д Е Ш Н І Й Ч А С (друга форма)			
Однина	1.	я буду		ход-и-ти, сто-я-ти, бо-я-ти-ся.	
	2.	ти будеш			
	3.	він, вона, воно буде			
Мно-жина	1.	ми будемо			
	2.	ви будете			
	3.	вони будуть			
Чи-сло	Особа	В О Л Ь О В И Й С П О С І Б			
Однина	1.	ход-и	стій,	бій-ся,	
Мно-жина	2.	ход-і-мо (ход-і-м),	стій-мо,	бій-мо-ся,	
	3.	ход-і-ть.	стій-те.	бій-те-ся.	

§ 43. Речівникові відміни.

Вправа 188. Складіть речення на ці речівники в іменовому відмінку. Підкресліть кінцевий звук слова. Скажіть, які з кінцевих звуків належать до *пи*, а які до *закінчення*.

Дім, брат, лікар, кінь, учитель, рай, край; Петро, дядько.

Собака, суддя, перебендя.

Хата, рука; воля, няня; надія; мати; ніч, річ, радість, сіль.

Слово, горе; лоша, теля; писання, ім'я.

Речівники чоловічого роду мають в імен. відм. однини кінцевий шелестовий звук твердий, м'який або закінчення **о**.

Деякі речівники чоловічого роду можуть мати й закінчення **-а (я)**.

Речівники жіночого роду мають в ім. відм. однини закінчення **-а (я)** або кінцевий шелестовий звук твердий чи м'який.

Речівники ніякого роду мають в ім. відм. однини закінчення **-о, -е, -а (я)**.

Скажіть самі речівники, які хочете, і вкажіть на їх кінцевий звук в іменовому відмінку однини. Скажіть кілька речівників ніякого роду з кінцевим *е*. У ненаголошеному кінцевому складі речівників ніякого роду на *е* чути звук *е* чи який инший? Який саме? Прислухайтесь, як хто з вас вимовляє цей кінцевий звук.

Вправа 189. Випишіть речівники чоловічого роду іменового відмінка однини групами, щоб в одній групі були речівники з кінцевим шелестовим звуком твердим (крім на *-ар, -яр, -ур, -ж, -ч, -ш, -щ*) і на *о*, у другій — речівники на *-яр*, у третій — на *-ур, -ир*, у четвертій — на *ж, ч, ш, щ*, у п'ятій на кінцевий шелестовий звук м'який, у шостій — на *й*.

Ні швець, ні жнець, ні в дуду грець. Летять галочки ряд по рядочку. Був кінь та з'їздивсь. Нехай же я з полуднітків віночок зів'ю. Військо йде, як мак цвіте. Коли ти курій, то май свою люльку. Хоч кучерявий чуб твій, та сам ти шепелій. Один тільки мій Ярема на кий похилився. Ішов кобзар до Києва та й сів спочивати. Гіллястий ясокір бує. Сонце нижче, вже й вечір ближче. Як мир порішив, так воно й буде. Ой мій батько чоботар, черевички полатав. Ой увечері та долиною ішов скотар із скотиною. Маляр наш велику силу в малярстві знає. У лисички гарна шкурка на комір. Багатир, а живе, як убогі живуть. Муляр додому, а мур додолу. Не вір, то звір, — хоч не вкусить, то злякає. Кушнір чинить шкурки та кожухи. Сліпий лучче ходить, як поводитар водить. Дома лев, а на війні тхір. Гей, наш Брисько не дармує. Із-за хмари місяць виглядає. Чого Івась не навчивсь, того й Іван не буде вміти. Бугай безкостий переплив Дунай безмостий (п'явка). Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться. Розвивайся, сухий дубе: завтра мороз буде. Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі. Як Рябка годують, так Рябко і гавка. Керманич на берег поглядає. Чий корінь, того й плід. Гість першого дня золото. Товариш мій забувсь уже за мене. Велетень у громаді, як правда в пораді. І дощ і ливень з неба летиться. Геть собі, бо ти ні грач, ні помагач. Не вважай на врожай, а жито сій, то й хліб буде. Пожививсь, як Сірко паски. Хто старший: ячмінь чи овес? (Ячмінь, бо вуса має). Йому це так потрібне, як лисому гребінь. Селезень на ставу, утонька на плаву.

Чи каже хто з вас *кобзарь*, *багатурь* замість *кобзар*, *багатур*? Треба писати *кобзар*, *багатур*. Додайте самі до кожної групи ще й інші речівники з відповідними кінцевими звуками. Який голосий звук чути в ненаголошеному кінцевому складі з *е* в таких, наприклад, словах, як *велетень*, *палелу*? Що стається з цим *е* в інших відмінках?

Вправа 190. Випишіть речівники чоловічого роду родового та переємного відмінка однини, відділивши в них розділкою закінчення від дня.

Дужим не треба лікаря. Треба мені, друже мій, малляра найняти, твое біле личенько та й намалювати. Неподоба вірці без місяця та зіходити. З дощу та під ринву. Чи не жаль тобі темного луку. Серед гаю старий дуб стоїть. Як вітрець повіє, росоньку висушить, а з мого серденька жалю не вибавить. Та згоріла лояночка від гнота до гнота. Діжа, діжа, треба тобі віхтя та ножа. Не тікають від калача, а від бича. Звеліла мені мати ячменю жати. З вогню та в воду. Ой іскиньте золот перстень із мизинця-пальця. Ганяють, як солового зайця. Не сідлай коня, мій братіку! Язик доведе до Києва й до кия. Пошила мені мати сорочку, та без виложистого коміра. Нема мого коня вороного, мого товариша вірного. Київ більший від Харкова. Нема їм спокою.

Вкажіть, де кінцеві *я*, *ю* вказують на м'якість попереднього шелестового, а де вони означають по два звуки *й+а*, *й+у*. Чи назви осіб можуть мати закінчення *у*, *ю* в родовому відмінку?

Чи каже хто з вас *кобзара*, *лікара* замість *кобзаря*, *лікаря*? Як чергуються голосові в речівниках *Харків* — *Харкова*, *кінь* — *коня*, *спо-й* — *спокою*, *ячміль* — *ячменю*, *камінь* — *каменя*, *промінь* — *променя*? Який звук чути замість *е* в словах *кореня*, *променя*?

Вправа 191. Складіть речення, щоб у них деякі з кожної групи виписаних у праві 189 речівників були в родовому відмінку однини.

Вправа 192. Підкресліть речівники чоловічого роду датного та орудного відмінка і назвіть у них закінчення. Скажіть, від яких слів стоять тут у залежності ці відмінки.

Сніг ясним кришталем сєє. Поки я з вами, я буду вашим повадатарем. Згаяного часу й конем не доженеш. Над шляхом понеслась-полилася жайворонкєва

пісня. Дорікав горщик чавунцеві, що чорний, аж сам у сажі. Будь добрим вислухачем, будеш добрим повідачем. Не товаришуй із злим товаришем. Дніпро берег рие, рие, яворові корінь мие. Сопилка вівчареві втіха. Доброму товаришеві не жаль коня дати. Хлопець може врізав собі пальця. Одружилася Ганна з малярем. Дамо токареві виточити тарілочку Жила вдова хутором. Злодієві добра не буде. Ой під гаєм зелененьким брала дівка льон дрібненький. Бував і на коні, і під конем.

Хто з вас каже *кошові, кошом, зайом, товаришом*? А як треба літературною мовою казати?

Назвіть датний та орудний відмінок від виписаних із вправи 189 речівників.

Вправа 193. Випишіть речівники в іменовому відмінку множини, приставивши їх до відповідного речівника в однині (*косар—косарі*). Поставте наголоси.

Гей, нуте косарі. Не дуже водися з ними, гроші не дуже їм позичай, бо кругії вони добрі. Не до нашої шиї ті коміри шили. Гаї всі піснями озвались. Аби були побрязкачі, то будуть і послухачі. Хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть. Вигравали наші хлопці вороними кінями. Були вони багатирі, велику силу мали. Хто робить леміші, той їсть книші. Суддею був ведмідь, вовки були підсудки. Ой три шляхи широкії докупи зійшлися. Стопились полями студені сніги. Ой, хазяї дома хазяйнують, а чумаки всяку муку приймають. Каменярі дробили камінь. У нашому млині два камені.

Чи всі з вас кажуть *шляхи, вовки, сніг*. А може хто каже *шляхі вовкі, снігі*? Треба писати *шляхи, вовки, сніг*. Порівняйте *селянин-селяни*. Назвіть тут наросток, що його в множині нема. Назвіть іще слова з таким наростком.

§ 44.

Вправа 194. Підкресліть речівники ніякого роду й назвіть відмінок кожного з них.

М И Ш І.

Цілісіньку ніч не давала мені спокою настирна мишва. Кругом під підлогою, в стінах, у стелі піднявся гуркіт та шелест, коли ще й лампа горіла. Спати хотілося дуже, здавалося—упаду-засну. Але тільки загасила світло,—зараз гуркіт, біганина, пискотня та шкряботіння зразу подужчало. Тільки що сплющиш очі, зразу: шкряб-шкряб-пуць!—і примовкло... Насторожишся—тихо... а там і покотиться по підлозі дрібне колотіння мишачих ноженят. Повернешся, стукнеш, і те колотіння потече малими струмками по норах у дальші кутки. Заспокоїшся, знов стулиш очі, силкуєшся не дослухатись, як знов щось потроху-помалу починає ворухитись, крастись,—коли відразу: лусь! Знов щось упало, знов колотить по підлозі й одбивається глухішим колотінням у норі.

Греблю гатили, кілля забивали. Забув віл, як телям був. Із славного Запоріжжя наїхали гості. Не покидай її на старість на безлюдді. Приїхала напакована брика збіжжям. Сади ті висохли вже до коріння. Зійшлися колись дерева на широкім роздоллі. Промінням усе золотило, сміялося радісно сонце і в темную нашу хатину гляділо в низеньке віконце. Загадав він рибу ловити без вогню й без полум'я. Курка збіжжя розгрібає, а в смітті зерна шукає. Ото лихо: для його теляти й на город не можна зазирати. Води горобеняті по коліна. Одно—безвіддя, друге—безгрішша. На безриб'ї й рак риба.

Як хто з вас каже замість *кілля*? *кіллям*? Треба писати *Запоріжжя*, по обличчю, *збіжжям*. А чи всі з вас так вимовляють? Чи знаєте ще який випадок, де б по *ж*, *ч*, *ш* треба було писати *я*, *ю*?

Порівняйте речівники *кіл-кілля*, *камінь-каміння*, *промінь-проміння*, *волос-волосся*. Яка є різниця в їх значінні? Чи речівники *кілля*, *каміння*, *проміння*, *волосся*, *збіжжя*, *коччя* можуть мати множини?

Які дієслова відповідають речівникам *колотіння*, *шкряботіння*, *читання*, *писання*, *питання*, *речення*, *сполучення*? Вкажіть, яких із них живимо й у множині.

Чи всі з вас кажуть *телям* (Забув віл, як телям був). Складіть речення де б *теля* було в різних відмінках. У яких відмінках нема

жаростка -ат- (-ят-)? Яке загальне значіння мають такі речівники, як *те-я, курча, іоробеня, зайченя, ноженя*?

Назвіть окремо кожний звук у словах *полум'я, безриб'ї*.

Вправа 195. Складіть речення на ці слова в різних відмінках:

Яйце, сонце, серце, вухо, вікно, зло, лице, діло, гуся, насіння, рам'я, ягня, уміння, весілля, зілля, хлоп'я, імення, полум'я, дівча, пиття, вовченя, лоша.

§ 45.

Вправа 196. Складіть речення, де б входили такі речівники жіночого роду: *ногі і ноги, руки і рўки; книжки і книжкі, квіткі і квіткі, дівки і дівкі*. Назвіть відмінок і число цих слів у реченнях.

Підкресліть закінчення речівників жіночого роду й назвіть відмінок.

Весна красна цвіла вже на землі і повивала все красою. Танцювали миші по бабиній хижі. Іди, іди, дошкику, цебром, відром, дійницею над нашою пашницею. Обголилось поле від серпа й коси, ніде приліпитись крапельці роси. Зійди, нічко, тихо, сховай усе лихо, вкрий груди, наболяні з муки. Живи з надією в серці. За греблею водиця дзюрчить. Граються діти під грушею. Вдарило громом страшним, крапнула крапля і друга, і полились течії. Та батькові і неньці поклоняйся та моїм же сестрицям-жалібницям. Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, а на лавці січуть. Гладив, гладив за шерстю, та як почав грати шерсть. Маленька Галя під ніччю сховалася. В чужій кошарі овець не розплодип. Які ноги заввишки, такий ніс завдовжки, хату на хаті має, жабам рахунок знає (лелека). Ой галочки-чорнопірочки круту гору вкрили. Кожна пташка свою пісню співає. Петра настановили громадським суддею. В поганій юшці дешева рибка. Жвавий, як рибка в річці. В кашці нема молока. На стежці зелена трава. Що є в книжці? Розгостився ткач в куточку, тче сіточку на смерточку, рідній сестрі, близькій свасі, бідній мусі і комасі (павук).

Чи всі з вас кажуть *надією, грушею, землею*?

Як чергуються шелестові в речівниках *ненька-неньці, нога-нозі, муха-мусі, сваха-свасі*? У яких відмінках маємо перед закінченням *-ї* шелестові з, и, с, що в інших відмінках чергуються з і, к, х?

Скажіть, як вимовляєте сполучення *жш, чш, шш* перед і.

Вправа 197. Складіть речення на оці слова в різних відмінках.

Бджола, коза, тітка, рука, береза, брова, нога, риба, голка, ненька, війна, кішка, молодиця, шия, кислиця, зо- зуля, куля, диня, лінія, господиня, буря, земля, доля, пісня.

Вправа 198. Підкресліть речівники жіночого роду й назвіть відмінок кожного з них.

З чужого воза хоч серед калюжі вставай. Без душі, без тіла за сто миль заметіло (лист). З снання не справиш коня, а з лежі не справиш одежі. Борщ без каші вдівець. Висунулася з самої пущі ведмедиха. Тече річка з-під кручі. На вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть. Нуте, нуте, до межі, варенички у діжі. Не шукай моря: і в калюжі втопитися можна. Воріженьки кують річі недобрії. Прийшов Улас—з печі злазь. Дитина плаче, а в матери серце болить. Матері свої діти найкращі. А ворітечка з жовтої міді. Куди піду, повернуся, не маю радості. Зірки серед ночі, як тії очі, сяють. Безкраї чорні і сумні за ночами минають ночі. Тепер мені не до соли, коли грають на басолі. Ох, пошлімо галку аж до Січи рибу їсти, ох, нехай до- несе до кошового вісті. У тому саду дві користі: перша користь—горішечки, друга користь—красні вишеньки. Річі роздимаються від тепла. Дай мені в тіні схова- тись. Скрізь пече сонце, нема ніде тіни. Золотий обу- шок скрізь двері одчинить. Вісь передня є, а задньої осі нема. Не даємо відповіді на ваш запит. У глуші між вербами капуста погано росте. Ой буду я ночувати на зеленій сіножаті.

До кожного підкресленого речівника назвіть його форму іме- нового відмінка однини. Спершу виписіть усі речівники жіно- чого роду родового відм. однини, що в іменовому відмінку мають кінцевий шелестовий звук.

Тоді виписіть усі речівники жін. роду родов. відм. однини, що мають в ім. відм. кінцеві склади *жа*, *ча*, *ша*.

Далі виписіть усі речівники жіноч. р. місцевого відм. од- нини. І нарешті виписіть усі речівники жіноч. р. іменового від- мінка множини. Порівняйте виписані речівники. Яке закінчення мають у родовому відмінку речівники жіночого роду з кінцевим

шелестовим? А в датному та місцевому відм. однини і в іменовому-переемному відм. множини?

А яке закінчення мають у названих відмінках речівники на *жа*, *ча*, *ша*, *що*?

Візьміть на увагу, як чергуються голосові в словах *сім-соли*, *радість-радости-радості*.

Вправа 199. Складіть речення на слова *мати*, *матери*, *матері*, *митір*, *матір'ю*, *на матері*; *матері*, *матерів*, *матерям* *матерями*, *на матерях*. Чи всі з вас кажуть так, як тут написано?

Вправа 200. Випишіть речівники жіночого роду орудного відм., що мають в іменовому відм. кінцевий шелестовий звук, на зразок *звичайність-звичайністю*.

Звичайною звичайністю вітаю: хто входить гордо, згорда зустрічаю. За користю біжи ристю. Мудрий мудрець гуссю оре. Не хвались, мудрий мудрістю, а сильний силою. Вітаєм гостей хлібом і сіллям. За горами гори хмарами півиті, засіяні горем, кров'ю політі. Що може зрівнятися з молодістю? Серце його палає любов'ю до народу. Господарство своє позаводили вони не так доглядом, як завзятістю. Під піччю сидить маленький Грицько. Не женися за тінню: не здоженеш.

До виписаних речівників додайте ще форми родового та датного відмінка. Візьміть на увагу чергування *о-і* та *е-і*. У яких відмінках *е і*, а в яких *о* або *е?*

§ 46.

Вправа 201. Пригляньтесь до форм кличного відмінка й підкресліть закінчення.

Калинонько червона, повий мою головоньку. Язичку, язичку, маленька штучка, а велике лихо робиш. Рости, хмелю, над водою рівно з тичиною. Веселіться, люди добрі! Чом ти сумна, дівчино моя? Волинь незабутня, країно славутня, у пишній красі ти красуєш. Кресо України, Поділля, розкинулось мило, недбало. Вареники-великомученики, у великих окропах кипіли, велику муку терпіли, а ми ж вас поїли. Ой, не шуми, луже, зелений байраче! Ой, не стелися, хрещатий барвінку, та по крутій горі. Козаче бурлаче, що тебе зсушило? Що, Парасю-голубонько, що тобі доброго трапилося?

Веселися ж, мое серце, величайся, моя славо! Я тобою, пташко, веселюся. Тобі, мати, порядок вести. Бігай, коню, бігай, коню, бо вже вечоріє. Спасибі, сину, за цю вечорину. Сонечко, сонечко, глянь у віконечко! Ти, місяцю, світи видко! Ой ти, коте сірий, та вимети сіни, а ти, кішко, не ворчи, піди сміття одімчи. Кучерявий візниче, поганай воли швидче! Чорнесенькі галенята, підіймись вгору. Вийди, Грицю, на вулицю, а ти, коваленьку, заграй мені в дудочку стиха, помаленьку. Радосте моя, синоньку мій! Маріє, Маріє, уся моя надіє! Гороше, гороше, сіяно тебе хороше. Україно, краю мій рідний!

Випишіть іще речення з кличним відмінком із вправи 149 та 150. Чи в речівниках ніякого роду однини та в множині усіх родів різняться чим-небудь форми кличного відмінка від форм іменового відмінка? Із якими шелестовими в інших відмінках чергуються шелестові перед закінченням у словах *луже, байраче, козаче, вовче, хороше*? Назвіть іменований відмінок до слів *язичку, барвінку, коваленьку*. Отже речівники на -ок, -ко яке мають закінчення в кличному відмінку? Додайте самі ще кілька прикладів.

Який кінцевий шелестовий, твердий чи м'який, мають речівники чоловічого роду іменового відмінка від тих речівників, що в кличному відмінку кінчаються на -ю? Де -ю вказує на м'якість попереднього шелестового, а де є він два звуки: й+у?

У яких речівниках жіночого роду кличний відмінок кінчається на -о? на -ю? на -е? на -є? Чи каже хто з вас *Марійо*? А як у літературній мові прийнято казати?

§ 47.

Вправа 202. Підкресліть закінчення в речівниках іменового та родового відмінка множини. Назвіть рід кожного з них.

КАМІННИЙ ВІК.

Тепер пишемо сталевими перами, а літ п'ятдесят назад ми писали гусячими перами. Ми легко уявляємо собі, як наші діди й бабки обходилися без сталевих пер. Та важко нам сягнути думкою тих далеких часів, коли люди зовсім не знали сталевих, залізних, чавунних і взагалі металевих виробів. Як ті давні люди жили без ножів, без голок, серпів, кіс, цвяхів, без чавуна, бляхи та міді,—словом без ніякого знаряддя? А проте жили.

Люди виробляли собі тоді знаряддя з каменю, з дерева, з кости. Найміцніший з цих трьох матеріалів камінь: кам'яне знаряддя збереглося ще й до наших днів. І кістяне ще часто знаходять, а що дерев'яне, то воно геть чисто зогнило.

Знаряддя з каменю люди навчилися виробляти на різні потреби. Від тих часів зосталося багато гострих ножів, сокир, визублених ножів-пилок, молотів, мотик, наконечників для стріл та списів, доліт,—все це дуже штучно вироблювано з каменю. Були й за кам'яного віку майстерні, де виробляли потрібне знаряддя, де оброблювано не тільки камінь, а й кости, роги. З костей та рогів робили такі рибу ловити, голки, шила, долота, наконечники для стріл, а також прикраси, наприклад, намиста.

Камінний вік змінився віком металевим.

Випишіть із цього уривка форми родового відмінка множини, що не мають закінчення, а що становлять пень слова. Якого роду ці слова? Який вставний звук є в деяких із них?

Вправа 203. Додайте до цих слів форму родового відм. множини.

є вікна,	нема...	є борозни,	нема...
є дочки,	"	є гілки,	"
є книжки,	"	є вівці,	"

Напишіть речення, щоб у них були слова *плахти-плахот*, *букви-буков*, *назви-назов*, *дошки-дощок*.

Вправа 204. Випишіть речівники родов. та переемн. відм. множини на *-ей*, дописавши до них і орудний відмінок множини. Зразок: *коней-кіньми*, *ночей-ночами*.

Нам нізвідкіля сподіватись великих грошей. Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкі крила. Вона хоче добрих коней, панського погонича. Тяжко дітей годувати у безверхій хаті. Старий сотник зустрічав гостей на ганку. Без вікон, без дверей повна хата людей.

Погляд її очей був недбалий, байдужий. Пішла кудись і сіней забула замкнути. Тепер розумніші яйця від курей. Стукотить, грюкотить, мов сто коней біжить (млин). Ночей не досипляє мати, слабої дитини доглядаючи. Без цих речей не обійдемося.

Вправа 205. Підкресліть пересемний відмінок множини і скажіть, де він схожий з іменовим відмінком, а де з родовим. У назвах осіб він із яким відмінком схожий? А в назвах тварин? А в інших назвах?

Здається й мала пташка, та кігті гострі має. Запорожцв знати було по довгому оселедцю з-під шапки. Варила дружечка пиріжки, заціпувала їх в три різки. Черевички я стоптала. Ой на горі, на горі пасла дівка лебеді. Запрягайте коні в шори, коні воронії, доганяйте літа мої, літа молодії. Носив вовк вівці, понесли і його. Тече річка невеличка, підмиває кручі. Ніч темна людей всіх потомлених скрила. Посилає посланців, скрізь по лісові гонців, щоб сурмили, щоб гукали, на війну гриби скликали. Запросили до себе і гостей, і дітей, і близьких приятелів. Пас я овечки в багатиревій гречці. Поганяє чумаки сиві воли

Вправа 206. Допишіть потрібні закінчення.

ОЙ, ЗДАЄТЬСЯ, НЕ ЖУРЮСЯ.

Ой, здається, не журюся, таки ж я не рада:
Чогось мені тяжко-важко, на серці-досада.
Ой, кину я ту досаду геть на біздоріжж-
Зійшла моя досадонька, як мак серед збіжж-
А я той цвіт позриваю та сплету віночк-
Кину його червоного в воду до поточк-
Пливи, пливи, мій віночк-, до самого мор-,
Може буря тебе втопить,—чи не збудусь гор-.
Ой розбила вінка буря,—таки ж не втопила,
А від нього синя хвиля геть почервоніла.
Гірка вода в синім мор-, гірко її пити,—
Чом я свою досадоньк не можу втопити?

Леся Українка.

НА ЧУЖИНІ.

Та не шуми, луже,	Нема ж кому промовити
В зелененькім га-,	Щирого словечк-,
Не завдавай серц- жал-,	Ой, овечка як забліє,
Що я в чужім кра-.	Вівц- відізвуться—.
Ходжу- блуджу по чужин-,	Я в чужин- як заплачу,
Як блудна овечка,	Аж гор- здригнеться.

Пісня.

§ 48. Взірці речівникових відмін.

ЧОЛОВІЧИЙ РІД.

Перший вірєць: слова на **о** та на кінцевий шелестовий звук (крім **ни, чи, ши, щд**).

Від- мінки	ПИТАННЯ	О	Д	Н	И	Н	А
І.	Хто? що?	син,	батьк-о,	селянин,	кожух,		
Р.	Кого? чого?	син-а,	батьк-а,	селянин-а,	кожух-а,		
Д.	Кому? чому?	син-ові,	батьк-ові,	селянин-ові,	кожух-ові,		
П.	Кого? що?	син-а,	батьк-а,	селянин-а,	кожух-а (кожух),		
К.	Як кличемо?	син-у!	батьк-у!	селянин-е!	кожух-е!		
О.	З ким? чим?	син-ом,	з батьк-ом,	селянин-ом,	кожух-ом,		
М.	На кому? на чому?	син-ові.	на батьк-ові.	селянин-ові.	кожус-і.		
Від- мінки	ПИТАННЯ	М	Н	О	Ж	И	А
І.	Хто? що?	син-и,	селян-и,	кожух-и,			
Р.	Кого? чого?	син-ів,	селян,	кожух-ів,			
Д.	Кому? чому?	син-ам,	селян-ам,	кожух-ам,			
П.	Кого? що?	син-ів,	селян,	кожух-и,			
К.	Як кличемо?	син-и!	селян-и!	кожух-и!			
О.	З ким? з чим?	син-ами,	селян-ами,	кожух-ами,			
М.	На кому? на чому?	син-ах.	селян-ах.	кожух-ах.			

Другий взірєць: слова на кінцевий м'який шелестовий звук і на **ж, ч, ш, щ**.

Від- мінки	ПИТАННЯ	О	Д	Н	И	Н	А	
І.	Хто? що?	лікар,	кінь,	товариш,	зłodий,	край,		
Р.	Кого? чого?	лікар-я,	кон-я,	товариш-а,	зłodі-я,	кра-ю,		
Д.	Кому? чому?	лікар-єєі,	кон-єєі,	товариш-єєі,	зłodі-єєі,	кра-єєі,		
П.	Кого? що?	лікар-я,	кон-я,	товариш-а,	зłodі-я,	край,		
К.	Як кличемо?	лікар-ю!	кон-ю!	товариш-у!	зłodі-ю!	кра-ю!		
О.	З ким? з чим?	з лікар-ем,	кон-ем,	товариш-ем,	зłodі-ем,	кра-ем,		
М.	На кому? на чому?	лікар-єєі.	кон-і (єєі).	товариш-єєі.	зłodі-єєі,-ї.	кра-ю.		
Від- мінки	ПИТАННЯ	М	Н	О	Ж	И	Н	А
І.	Хто? що?	лікар-і,	кон-і,	товариш-і,	зłodі-ї,	кра-ї,		
Р.	Кого? чого?	лікар-ів,	кон-ей,	товариш-ів,	зłodі-ів,	кра-їв,		
Д.	Кому? чому?	лікар-ям,	кон-ям,	товариш-ам,	зłodі-ям,	кра-ям,		
П.	Кого? що?	лікар-ів,	кон-і,	товариш-ів,	зłodі-їв,	кра-ї,		
К.	Як кличемо?	лікар-і!	кон-і!	товариш-і!	зłodі-ї,	кра-ї!		
О.	З ким? з чим?	лікар-ям,	кінь-ми,	товариш-ам,	зłodі-ям,	кра-ям,		
М.	На кому? на чому?	лікар-ях.	кон-ях.	товариш-ах.	зłodі-ях.	кра-ях.		

НІЯКИЙ РІД.

Від- мінки	ПИТАННЯ	О	Д	Н	И	Н	А	
І.	Хто? що?	слов-о,	пол-е,	питанн-я,	тім'-я,	телят-я,		
Р.	Кого? чого?	слов-а,	пол-я,	питанн-я,	тім'-я,	телят-и,		
Д.	Кому? чому?	слов-у,	пол-ю,	питанн-ю,	тім'-ю,	телят-і,		
П.	Кого? що?	слов-о,	пол-е,	питанн-я,	тім'-я,	тел-я,		
К.	Як кличемо?	слов-о!	пол-е!	питанн-я!	тім'-я!	тел-я!		
О.	З ким? з чим?	слов-ом,	пол-ем,	питанн-ям,	тім'-ям,	телят-ам,		
М.	На кому? на чому?	слов-і.	пол-і.	питанн-і(ю).	тім'-ї.	телят-і.		
Від- мінки	ПИТАННЯ	М	Н	О	Ж	И	Н	А
І.	Хто? що?	слов-а,	пол-я,	питанн-я,	тім'я,	телят-а,		
Р.	Кого? чого?	слів,	пол-ів,	питанн-ів, (питань),	тім'їв,	телят,		
Д.	Кому? чому?	слов-ам,	пол-ям,	питанн-ям,	тім'ям,	телят-ам,		
П.	Кого? що?	слов-а,	пол-я,	питанн-я,	тім'-я,	телят-а,		
К.	Як кличемо?	слов-а!	пол-я!	питанн-я!	тім'я!	телят-а!		
О.	З ким? чим?	слов-ами,	пол-ями,	питанн-ями,	тім'ями,	телят-ами,		
М.	На кому? на чому?	слов-ах.	пол-ях.	питанн-ях.	тім'-ях.	телят-ах.		

ЖНОЧИЙ РІД.

Перший вірець: слова на а, я.

Від-мінки	ПИТАННЯ	О	Д	Н	И	Н	А	
І.	Хто? що?	мух-а,	душ-а,	птиц-я,	наді-я,			
Р.	Кого? чого?	мух-и,	душ-і,	птиц-і,	наді-ї,			
Д.	Кому? чому?	мус-і,	душ-і,	птиц-і,	наді-ї,			
П.	Кого? що?	мух-у,	душ-у,	птиц-ю,	наді-ю,			
К.	Як кличемо?	мух-о!	душ-е!	птиц-е!	наді-е!			
О.	З ким? чим?	мух-ою,	душ-ею,	птиц-ею,	наді-ею,			
М.	На кому? на чому?	мус-і.	душ-і.	птиц-і.	наді-ї.			
Від-мінки	ПИТАННЯ	М	Н	О	Ж	И	Н	А
І.	Хто? що?	мух-и,	душ-і,	птиц-і,	наді-ї,			
Р.	Кого? чого?	мух,	душ,	птиц,	наді-ї,			
Д.	Кому? чому?	мух-ам,	душ-ам,	птиц-ям,	наді-ям,			
П.	Кого? що?	мух-и,	душ-і,	птиц-і,	наді-ї,			
К.	Як кличемо?	мух-и!	душ-і!	птиц-і!	наді-ї!			
О.	З ким? з чим?	мух-ами,	душ-ами,	птиц-ямами,	наді-ямами,			
М.	На кому? на чому?	мух-ах.	душ-ах.	птиц-ях.	наді-ях.			

Другий взірець: речівники жіночого роду на кінцевий шелестовий звук: твердий і м'який.

Від- мінки	ПИТАННЯ	О Д Н И Н А		
І.	Хто? що?	кров,	ніч,	радість,
Р.	Кого? чого?	кров-и,	ноч-и,	радост-и,
Д.	Кому? чому?	кров-і,	ноч-і,	радост-і,
П.	Кого? що?	кров,	ніч,	радість,
К.	Як кличемо?	кров-е!	ноч-е!	радост-е!
О.	З ким? з чим?	кров'-ю,	нічч-ю,	радіст-ю,
М.	На кому? на чому?	кров-і.	ноч-і.	радост-і.
Від- мінки	ПИТАННЯ	М Н О Ж И Н А		
І.	Хто? що?		ноч-і,	радост-і,
Р.	Кого? чого?		ноч-ей,	радост-ей(-ів),
Д.	Кому? чому?		ноч-ам,	радост-ям,
П.	Кого? що?		ноч-і,	радост-і,
К.	Як кличемо?		ноч-і!	радост-і!
О.	З ким? з чим?		ноч-ами,	радост-ями,
М.	На кому? на чому?		ноч-ах.	радост-ях.

§ 49. Прикметникові відміни.

Чорний, блискучий, в воді тоне, а в огні горить (вугіль). Мірошник—приятель мій давній. І тепер мені все сниться широкий степ безкрайї. Старший боярин красен, а в його жупан ясен. Пливе човен води повен, а за ним весельце. Жене, як вітрів батько. Ольжин кожух мені малий.

Калинова вітка, як рідна тітка. Тиха вода греблі рве. Давня то давнина, а наче вчора діялося. Ой, лєтів собі малий соловеечко, сіренькая пташка. Прийде нічка осіння, ні з ким забавлятись. Материна дочка, а мені не сестра (я сама). Яремина вина, а б'ють Хому. Тітчина це хата, а не дядькова. Учителева хата неда-леко від школи.

Мале, забавненьке телятко в дворі гуляє. На чорне море козак спільна поглядає. Учителеве слово всі ми шануємо. Зимне тепло, як мачушине добро.

Вправа 207. Впишіть прикметники, що перед закінченням *-ій, -я, -е* мають м'який шелестовий звук. Додайте самі ще кілька таких прикметників. До прикметника *безкрайї* додайте форми жіночого та ніякого роду з речівниками. Чи всі з вас кажуть *широкий, тихий*? А може хто з вас каже *широкій, тихій*? А як треба писати?

Чи таких прикметникових форм, як *красен, ясен, новен, сірєнькая, осіння, чорнеє*, вживаємо в звичайній мові? А в якій переважно мові вживаємо цих форм?

До прикметника *вітрів* додайте відповідні форми жіночого та ніякого роду, до форми *уштелева, -е* додайте форму чоловічого роду. Назвіть іще прикметники з такими наростками. Як чергуються голосові звуки в наростках цих прикметників? Що означають ці прикметники? Від яких слів творимо їх? Як кінцевий звук речівника твердий, то яким наростком творимо прикметника: наростком *-ов* чи *-ев*? А як кінцевий звук відповідного речівника м'який? Від якого роду речівників утворені ці прикметники?

До прикметників *Ольжин, материна, тітчина, Яремина, мачушине* додайте форми тих родів, що їх тут нема. Додайте від себе кілька прикметників з таким наростком. Від речівників якого роду творяться ці прикметники? Яке закінчення повинні мати речівники чоловічого роду, щоб від них можна було творити прикметники з наростком *-ин*? Скажіть відповідні речівники, що відповідають прикметникам *Ольжин, тітчин, мачушин*. Як чергуються шелестові в речівниках *Ольга, тітка, мачуха* і в названих прикметниках?

Вправа 208. Підкресліть прикметникові закінчення *орудного* та *місцєвого відмінка*.

ОСІНЬ.

Дрімають села. Ясно ще,
Осінь сонце сяє.

Та холодом осіннім вже
В повітрі потягає.
Темнозеленії садки
Дрімають вже без плоду,
І тихо граються хатки,
І верби гнуться в воду.

Тиша, спокій,—мов роз-
лилось

Дрімоти сонне море.
Здається: задрімало десь
У нетрях люте горе.
О, не будіть його, хмарки,
Дощем холодним живо.
І ти, осінній вітре, спи,
Не рвися так гнівливо.

І. Франко.

ПІСНЯ

Ой, мало дівча три городоньки.
В першій городці червона рожа,
В другій городці жовтенький льонок,
В третій городці чорненький терен.
Червона рожа — личенько її,
Жовтенький льонок — кісоньки її,
Чорненький тернок — оченьки її.

Де тут прикметникове закінчення орудного відмінка спадається з закінченням місцевого відмінка? Отже в яких прикметниках спадаються закінченнями ці два відмінки? (на—ній,—не). Яке ще закінчення крім—ім може мати місцевий відм. чол. та ніяк. роду однини? Як частіше кажуть: *у вишневім саду* чи *у вишневому саду*? *На тихім Дунаї*? чи *на тихому Дунаї*? *На синім морі*? чи *на синьому морі*? З яким відмінком спадаються форми на—ому.

Подумайте і скажіть, з яким відмінком множини спадається орудний відм. однини чол. та ніякого роду.

Вкажіть, де тут прикметник зв'язаний із речівником у кличному відм. Чи на кличний відмінок прикметники мають які-небудь особливі закінчення. Отже форму якого відмінка має прикметник при речівнику в кличному відмінку?

Вправа 209. Підкресліть прикметникові закінчення й назвіть рід, відмінок та число.

РОЗКОПИ.

По різних країнах вчені розкопували печері та стародавні могили і знаходили в них різні прикраси, зброю. У нас на Україні також розкопано багато могил у різних місцях. Чимало знайдено там старовини, подібної до тієї, що викопано по інших країнах. Це значить, що за давньої давнини життя людей на землях сучасної України мало чим відрізнялося від життя людей інших країн. Між иншим у Києві на Глибочицькій вулиці літ із тридцять назад випадком натрапили на величезне пристановище первісних людей і знайшли там безліч різної старовини: кремінні та кістяні ножі, сокири, наконечники, то-що.

Знайдену старовину зберігають в особливих установах, що звуться археологічними музеями.

У яких відмінках маємо в прикметниках жіночого роду закінчення—*ій*? У якому відм. яких прикметників чол. роду маємо це закінчення?

Вправа 210. Додайте потрібні закінчення—*им* чи—*ім*,—*ий* чи—*ій*.

На папері біленьк- записались букви так, як у житі зелененьк- червоненьк- мак. З нов- роком, брати милі, в нов- щасті, в нов- силі радісно вітаю вас. В погоду і смутний весел- буває. Боролись вітри з син- морем. Сонце гріє, вітер віє на степу козач-. Недивн- речам не дивуйсь. Гаряч- борщ опік наш- дівчинці язика. Син- Дунай води несе, по син- хвилі весельця гудуть. Казак—це наш народн- танець. Поможіть мені, вдові убог-. В чуж- кошарі оведь не розплодиш.

Сонечко, сонечко, глянь у віконечко, діткам маленк- з неба засяй. Сумно їм миленьк-, сумно вродливеньк-, воленьки хочеться,—виклич їх в гай. Барвними квітами, ніжними вітами, співом пташин- їх забавляй.

Вправа 211. Підкресліть прикметникові закінчення й назовіть відмінки.

УРОЖАЙ.

В чистім полі похочаю,
Скільки зору оглядаю
Буйні ниви та лани,—
Скрізь пишаються вони.
Ледве-ледве коливає
Білотурка золота,
І поник густий ячмінь,
Мов йому стояти лінь.
Шелестить овес мітластий,
З вітром бавиться срібля-
стий,
І волошка проміж ним
Грає вінчиком дрібним.

Перепілка голосиста,
І комашка золотиста,
Жук, метелик та і я,—
Всі в степу одна сім'я.
Всім нам сонце з неба сяє,
Всіх нас степ прийма, вітає
На ясних своїх ланах,—
Всі ми в його у гостях.
А над степом вітер віє,
Сяє сонце, землю гріє,
Ходять-грають на корні
Хвилі золота ясні.

М. Чернявський.

ХВАЛЬКИ.

Наїхали гостоньки
З чужої сторононьки,
Говорили розмовляли,
Усе своє вихваляли:
„У нас гори золотії,
Травки шовковії,
Річки медовії,
Столи тесовії,
Стіни золотії.“

Прилетіла зозуленька
Та й стала кувати,
Всім правду казати:
„Ой, світ же я облетіла,
Того не видала:
Всюди гори землянії,
А травоньки зеленії,
А річеньки водяні,
Стіни дерев'яні.“

У яких випадках вживаємо в іменовому відм. множини форми — ії. Хто з вас каже *зелені, золоті*, а хто каже *зелени, золоти*? Як треба писати?

§ 50. Взірці прикметникової відміни.

ОДНИНА.

чоловіч. р.

ніжк. р.

І. гарн-ий, син-ій оливець,	гарн-е, син-е море,
Р. гарн-ого, синь-ого оливця,	моря,
Д. гарн-ому, синь-ому оливцеві,	морю,
П. гарн-ий, син-ій оливець,	гарн-е, син-е море,
О. гарн-им, син-ім оливцем,	морем,
М. на гарн-ому, синь-ому (-ім) оливцеві.	морі.

жіноч. р.

- І.** гарн-а (-ая), син-я, (-яя) квітка,
- Р.** гарн-ої, синь-ої квітки,
- Д.** гарн-ій, син-ій квітці,
- П.** гарн-у (-ую), син-ю (-юю) квітку,
- О.** гарн-ою, синь-ою квіткою,
- М.** гарн-ій, син-ій квітці.

МНОЖИНА.

- І.** гарн-і, син-і (-ії) оливці, моря, квітки.
- Р.** гарн-их, син-іх оливців, морів, квіток.
- Д.** гарн-им, син-ім оливцям, морям, квіткам.

П. гарн-і, син-і оливці, моря, квітки.

О. гарн-ими, син-іми оливцями морями, квітками,

М. на гарн-их, син-іх оливцях, морях, квітках,

У яких відмінках м'якість шелестового перед закінченням позначена знаком м'кшення—ь?

Вправа 212. Складіть речення на такі сполучення: зимній вечір, давніх пісень, безкрайого поля, в нашім краю, Шевченкові твори, Франкових віршів.

§ 51. Відміна займенників-прикметників.

Вправа 213. Підкресліть займенники-прикметники і вкажіть, які з них і в яких відмінках якого роду різняться закінченнями від прикметників.

Навчай інших і сам навчися. Кожна пташка своїм носиком живе. За вашим шепотом і нашого крику не чути. Свій своєму не ворог. Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе. Не самі вікна відеуються. На чийм возі сидиш, того й волю воли. З ким згубиш, з тим і знайдеш.

Не так тії вороги, як добрії люди. Не чисти мене до живого, то збавлю тебе від усього злого. Верніться, літа мої, хоч до мене в гості. Голос його розлягається по всьому селу. Винничка—усьому половинничка, млиночок—усьому віночок. Втішаюся дітьми, але їм цього не виказую. Сонечко яснеєньке ввесь світ веселить. На твоєму полі копа коло копи, а на моїм полі лиш чотири снопи. Чи то бранець із неволі цим степом тікав. Ой, час, пора нам всім додому! Добрий вечір тому, хто єсть у цім дому.

Із своєї печи й дим не чадить. Нашім салом та по нашій шкурі. Своєї недолі й коїм не об'їдеш. Лихо наше—ячна каша: з'їв би такої, та нема ніякої. Нашій кумі все просо на умі. Працюємо з усієї сили. Виправки та походи силу з його всю вибрали.

Задзвонили в усі дзвони по всій Україні. Ой, гляну я в чисту воду та на свою вроду. Не казали мені мати тієї води брати. Над тую зозуленьку, над тую си-

веньку в світі немає. Чи ж то тая криниченька, що я воду брав? Привітай же, моя ненько, моя Україно, моїх діток нерозумних, як свою дитину. А жаль мені тої тополі, що росла у полі: де я літала, де я бувала, на тій тополі спочивала.

Вправа 214. Складіть речення, щоб у них були такі займенники-прикметники: тієї, цієї, усією, на своєму, чиею, чийому, з своїм.

Прівняйте відміну числового прикметника—одна і скажіть, чи різняться вона від відміни займенника-прикметника.

Вона в мене одна. Однієї смерти не минеш. Одній дам вісімнадцять, а другій без двох двадцять. Маю висіти за одну ногу, волю за обидві. Осталася мати з однією дитиною. В одній руці пальці, та не всі однакові.

§ 52. Взірці відмін займенників-прикметників.

Відмінки	О д н и н а			Множина
	чолов. р.	жіноч. р.	ніяк. р.	для всіх родів
І.	той,	та (тая),	те (тее),	ті (тії),
Р.	того,	тієї (тії, тої),	того,	тих,
Д.	тому,	тій,	тому,	тим,
П.	того, той,	ту (тую),	те (тее),	тих, ті (тії),
О.	тим,	тією (тою),	тим,	тими,
М.	на тому (тім),	на тій,	на тому (тім),	на тих.

Відмінки	О д н и н а			Множина
	чоловіч. р.	жіноч. р.	ніяк. р.	для всіх родів
І.	цей,	ця (пяя),	це (цее),	ці (цій),
Р.	цього,	цієї (цеї),	цього,	цих,
Д.	цьому,	цій,	цьому,	цим,
П.	цього, цей,	цю (цюю),	це (цее),	ці (ції), цих,
О.	цим,	цією (цею),	цим,	цими,
М.	на цьому (цім),	цій,	цьому (цім),	цих.

Від- мінки	О д н и н а			Множина
	чоловіч. р.	жіноч. р.	ніяк. р.	для всіх родів
І.	чий,	чия,	чие,	чиї,
Р.	чийого,	чиеї,	чийого,	чиїх,
Д.	чийому,	чийї,	чийому,	чиїм,
П.	чийого, чий,	чию,	чие,	чиїх, чиї,
О.	чиїм,	чиею,	чиїм,	чиїми,
М.	чийому (чиїм),	чийї,	чийому (чиїм),	чиїх.

Від- мінки	О д н и н а			Множина
	чоловіч. р.	жіноч. р.	ніяк. р.	для всіх родів
І.	мій,	моя,	мое,	мої,
Р.	мого,	моеї,	мого,	моїх,
Д.	моїому,	моїї,	моїому,	моїм,
	моєму,		моєму,	
П.	мого, мій,	мою,	мое,	моїх, мої,
О.	моїм,	моєю,	моїм,	моїми,
М.	моїому, мое- му (моїм),	моїї,	моїому, мое- му, (моїм),	моїх.

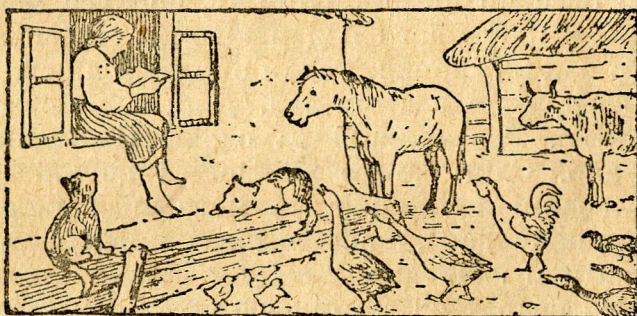
§ 53. Відміна займенників-речівників.

Вправа 215. Повторіть вправу 167 та 169.

Від- мінки	О д н и н а				
І.	я,	ти,	він,	вона,	воно,
Р.	мене,	тебе,	його,	її,	його,
Д.	мені,	тобі,	йому,	їй,	йому,
П.	мене,	тебе,	його,	її	його,
К.	—	ти!	—	—	—
О.	мною,	тобою,	з ним, їм,	з нею,	з ним, їм,
М.	мені,	тобі,	на ньому, йому, (нім),	на ній, їй,	на ньому, йому (нім).

Від- мінки	М	н	о	ж	и	н	а
І.	ми,			ви,			вони,
Р.	нас,			вас,			їх (них),
Д.	нам,			вам,			їм (ним),
П.	нас,			вас,			їх (них),
К.	—			ви,			—
О.	нами,			вами,			ними, їми,
М.	нас,			вас,			них, їх.

§ 54. Ступенювання прикметників.

Яка тварина на цьому малюнку найменша, а яка найбільша?
Яка тут тварина більша за котика?

Намалюйте два котики, щоб один був більший, другий менший.
Намалюйте кілька квіток, щоб одна була найкраща.

Верства довга, а миля ще *довша*. Широкий лист на ялині, а ще *ширший* на дубочку. Струсі це. *найбільші* в світі птахи. Матері свої діти *найкращі*

Яку прикмету верстви та милі ми порівнюємо? Яку порівнюємо прикмету листа на ялині та листа на дубочку? Коли говоримо, що *струсі найбільші в світі птахи*, то яку прикмету птахів порівнюємо? Де більше прикмети, в слові *довгий* чи *довший*? в слові *кращий* чи *найкращий*? Скільки речей треба порівняти, коли кажемо *довший*, *ширший*, *найбільший*, *найкращий*.

Прикметникова форма, яка показує, що в одній речі більше прикмети, як у другій, є **віщий ступінь порівняння**.

Прикметникова форма, яка показує, що одна річ має проти інших таких речей найбільше прикмети, є **найвищий ступінь порівняння**.

Вправа 216. Утворіть речення з прикметниками вищого та найвищого ступеня.

Вправа 217. Ступенюйте на зразок *високий-вищий-найвищий*.

Далекий, красний, легкий, добрий, вузький (вужчий), близький, низький, широкий, глибокий, прудкий, здоровий, ясний, малий, рідний, рідкий, гладкий, веселий, тихий, швидкий, злий, тонкий, товстий, добрий.

Вправа 218. Підкресліть у прикметниках вищого ступеня наростки та приростки.

Хто має голову за все тіло важчу? (Безмін). Хто старший: овес чи ячмінь? (Ячмінь, бо вуса має). Нема в світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки. Розум більший, як сила. Нащо лінший клад, коли в дітях лад. Добре братство краще за багатство. Лев менший за слона. Найкраще зерно йде на дно. Слін багато більший і вищий за вола. Кожній людині наймиліша та мова, якої дитиною ще від матери навчилася; найдорожча й найкраща та пісня, з якою мати її колисала.

Як двоє сваряться, то більше той винен, хто розумніший. Хробак вліз у хрін та й думав, що вже нема солодшого кореня.

Вправа 219. З поданих прикметників вищого ступеня утворіть дієслова на зразок *кращий-кращати* і складіть на них речення.

Більший, менший, ширший, вищий, глибший, тонший, слабший, холодніший, тепліший, багатший, молодший, важчий, легший.

§ 55. Числівникові відміни.

Вправа 220. Повторіть вправу 170. Складіть речення, де б були два сини, дві книжки, обох вітей, трьох коней, чотирьом братам, трьома сестрами, чотирьма карбованцями, п'ятьма деревами, сьоми мівками, з шістьох кобанів або шости кабанів, у вісьмох хатах дев'яти літ, або

дев'ятьох літ, одинадцятьом хм'ятим, сімдесятьма копійками. Пазвіть у реченнях відмінки числівників і підкресліть у них закінчення.

Вправа 221. На зразок поданих у вправі 220 прикладів складіть речення, де б у різних відмінках були числівники *шістнадцять, двадцять, н'ятдесят, шістдесят, сев'ятидесят*. Пам'ятайте, що в цих числівниках тільки закінчення міняються (*н'ятдесятьох* і д.).

Вправа 222. Випишіть числівники із звязаними з ними речівниками й поставте на речівниках наголоси.

Вона нам три слові сказала. Прилетіло дві ворони. Зібрав картоплі з дві відрі. Є в них аж три стодолі. Я б дав дві зимі за одно літо. Жив дід та баба та було в їх три дочки. Людина має дві руки та дві ноги. Дві мухи сіло йому на лобі. Вже зо три години дітей дома нема. А три вербі схилюлися, мов журуться вони. На столі чотири книжки.

Де тут речівники при числівниках *дві, три, чотири* різняться закінченням зід відповідних форм множини, а де вони спалаються з ними? Вкажіть, де наголосом різняться названі тут речівники від відповідних форм множини. Речівники якого роду мають при числівниках *дві, три, чотири* закінчення - і? Після яких шелестових мають речівники жіночого та ніякого роду закінчення *и* при названих числівниках? Чи каже хто з вас *дві нозі, дві руки, три мусі?*

Звязані з числівниками *дві, три, чотири* речівники жіночого та ніякого роду мають закінчення *і* крім тих речівників, що в них кінцевий шелестовий звук пня *е, г, к* або *х*; останні мають закінчення *и*.

Вправа 223. Складіть речення, де б числівники *сто, сорок, двісті, триста, чотиріста, н'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот* в'язалися з речівниками різних відмінків.

Названі числівники здебільшого не відміняються. Але *сорок, сто* можуть в орудному відмінку мати форми *сорокма, стома*.

Вправа 224. Складіть речення на числівники *двадцять, н'ятюх, сто, десятима, сімдесят, н'ятюм, тридцять, сьоми, н'ятсот, н'ятдесят, двом*.

Де назва числа складається з кількох числівників, там який із них відміняється?

§ 56. Прислівники.

Вправа 225. Підкресліть невідмінні слова, що утворені з речівників, і вкажіть, де можете, з якого відмінка речівників вони утворені.

Бігцем добіг би, а не то що ходою. Дівчата й парубки видрібцем пустилися в танець. Хвали день ввечері, а життя перед смертю. Чи ти жартом, чи ти насправжки так говориш? Я вже живосилом одвоякла Катрю від дверей хатніх. Скажу соколові живцем вас поїсти. Що-вечора, що-ранку то й надінеш новодранку. Ми з сестрою самотужки санки тягли. Мала дитина не давала вночі спокою і часом розходжувалася саме при гостях. У хату так силоміццю й пхається, хоч би то як гарно на дворі. Пропав чоловік безвісти. Треба нам зарання вибратися, щоб ще загоді допливти до Капулівки. В-осени ложка води, а дві грязі. Горі, рибки, горі, горі бистрою водою. Долина глибока, калина висока, аж додолу віття гнеться. Не підеш доброхить, силою поведемо. Доволі буде з тебе й карбованця. Лягай собі долі. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків. Хоч за правду побивайся, а навкруги оглядайся. Хто лазить поночі, той шукає собі немочи. В садочку хлопець ліг горілиць. Хто раз украв, той навіки злодій.

З якими словами в'яжуться підкреслені невідмінні слова?

Вправа 226. Випишіть невідмінні слова, що утворені з прикметників, вкупі з тими словами, з якими вони зв'язані; зразок: *високо літає*.

Хто високо літає, той низько сідає. Діли мерщій. Добрий, як баранчик, тільки по-вовчому вне. Під ним кониченько, під ним вороненький сильне дужий. Кривого дерева в лісі найбільше. Далеко, та легко, а близько, та слизько. Лінивий більше робить, бо довше. Чимало людей було в їх домі. Мати з сином ходить, потиху говорить. Гомоніли люди а далі й розійшлися. Він на все докладненько одвітував. Іди ж хутчій, не бався. Потроху та помалу, то зробиш і користь чималу. В-останнє глянула на діток і на брата. Шиломотовило, по-під небесами ходило, по-турецьки говорило, по-німецьки закидало (ластівка).

До невідмінних слів, що походять від прикметників, додайте відповідні прикметники й візьміть на увагу наголос у прикметниках і в утворених з них невідмінних словах.

Вправа 227. Підкресліть невідмінні слова, що утворені з числівників і скажіть, із якими словами вони в'яжуться.

Одному не роздертися надвое. Тричі крига замерзала, тричі розтавала. З однієї липи двічі лика не деруть. Двокrotь до тебе промовляю. П'ятниця вдруге не трапиться. Лінивий двічі ходить, скупий двічі платить. Вдвое, втрое б витерпіла за єдине слово. Утрете все це чую.

Невідмінні слова, що утворені з відмінних і що здебільшого зв'язані з дієсловом, також із прикметником, звемо **прислівниками**.

До прислівників належать ще й інші невідмінні слова на питання: де? куди? звідки? коли? доки? як?

Вправа 228. Складіть речення з такими прислівниками:

Так, як, дуже, инакше, як-небудь, гаразд, тут, там, де, ніде, всюди, скрізь, туди, тудою, сюди, сюдою, нікуди, нікудою, навпростець, назад, зусюди, звідсіль, звідтіль, тепер, учора, сьогодні, иноді, иколи, коли, завсіди, потім, тоді, торік, досі, доти.

Вправа 229. Назвіть прислівники і скажіть, із якими словами вони тут зв'язані.

ПЕРЕПІЛКА Й ПЕРЕПЕЛЕНЯТА.

— Ой, не літай, перепеличенько, опівночі:
Повиколоуєш на билиноньку очі.

„Ой як мені вночі не літати:

Дрібні діти маю, нічим годувати.

Ой, діти ж, мої діти, горенько мені з вами,

Що немає та господаря над вами,

Я полину в вирій, ви зостанетесь самі.“

— Матінко ж наша, не турбуйся ти нами ні рано, ні пізно.
Як поростуть крильця, полинемо різно.

Пісня.

НАД ДНІПРОМ.

Шумить Дніпро славний, і досі шумить.

Всього надивився—і щастя і горя.

З далекого краю біжить він, біжить

До рідного степу, до Чорного моря.

Була колись доля. Траплялось тоді
І слави багато, чимало і шкоди.
Минулось, забулось... По бистрій воді
Гуляють берлини, свистять пароходи.
Над берегом є там крутая гора.
На ній бовваніє самотня могила.
Усі її знають,—старі й дівчора,—
Земля Кобзаря там навіки покрила.

Л. Глібів.

§ 57. Дієприслівники.

Скінчивши роботу, гуляй доволі. Лінивий іде до школи плачучи. Недовго думаючи, скаче в воду. А там стоять, збившись у купу, понурі люди.

У поданих прикладах які невідмінні слова походять від дієслів? Назвіть кінцеві склади цих слів. Яка різниця в значінні між підкресленими словами на *-чи* і на *-вши*? Скажіть самі речення з словами на *-чи*, *-вши*. З якими словами зв'язані в реченні слова на *-чи*, *-вши*?

Невідмінні слова на *-вши* і *-чи*, що походять від дієслів, зовемо **дієприслівниками**.

Дієприслівники на *-чи* мають значіння теперішнього часу, а дієприслівники на *-вши*—минулого часу.

Дієприслівники зв'язані в реченні з дієсловами.

Вправа 230. Назвіть дієприслівники теперішнього та минулого часу.

Гуляй, доню, піймавши долю. Та болять ніжки, в поле ідучи, та вже мені надокучило, пшениченьку жнучи. Ой, у степу край дороги пасла Катря коні й воли, що пасучи погубила, шукаючи заблудила. Змилувавши раз, стережися змилити вдруге. Нарікаючи на біду, не збудешся її.

Захистившись межи травицею, тихо процвітає кущик фіялок. Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої. Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха. Веселе птаство щебечучи аж носить дібровою. Поспиравшись коло плотів, господарі

розповідають собі за ярмарки. Кілька жінок, посідавши на воротах, пригадують собі молоді літа. А там купка дівчат шепче собі жартуючи. Білий димок хвилюючися здіймається догори. Сопуть ситі воли, жвакаючи росяну траву.

Скажіть, де нема слів, що стоять у залежності від дієприслівників, а де вони єсть. Візьміть на увагу розділові знаки, що стоять при дієприслівниках, коли при них є залежні слова й коли залежних слів нема.

Ой, у полі жито копитами збито. Не дано нам сили знати все. Посаджено квіти близько винограду.

Збитий, —а,—е, — збито.

Даний, —а,—е, — дано.

Посаджений, —а,—е, — посаджено.

До дієприслівників належать невідмінні слова на **-но**, **-то**, що походять від дієприкметників.

Вправа 231. Назвіть прислівники та дієприслівники і скажіть, де знаєте, від яких слів вони походять. Порівняйте в дієприслівниках на **-чи** звук перед **-чи** із звуком в кінцевому складі відповідного дієслова в 3 ос. множини тепер часу і зробіть висновки (*сиплють—сиплючи, славлять—славлячи*).

Н І Ч.

Сном повиваючи землю,
Линула ніч небесами,
З темноблакитної ризи
Сиплючи рясно зірками.
Дужі дуби предковічні,
Верби сумні і похилі,
Вічнозеленії сосни
Ночі назустріч шуміли,
Радісно хвилі дзюрчали,
З зорями ніч там одбилась,

Пахла трава запашніше,
Поле з житами хилилось.
В темнім саду соловейко,
Коники в полі, що сили
Славлячи ніч яснорозу,
Радісним співом дзвеніли.
І усміхалась, як мати,
Линувши ніч небесами,
З темноблакитної ризи
Сипала рясно зірками.

З Плещеева пер. Б. Грінченко.

ПІСНЯ.

Ой, схилився сухий дуб Бідна ж моя головонько,
На зелену дібровоньку: Рано ж тебе спустошено,
„Зелена ж моя дібровонько, На сіно-траву покошено“.

ЗМІСТ *).

	Стор.
§ 1. Мова	5
Чого Михалко плакав?—З книжки „Родные слова“, ч. I	5
§ 2. Слово	6
Роси, роси, дощику— <u>О. Олесь</u>	7
§ 3. Речення	8
§ 4. Найсильніше слово в реченні	11
§ 5. Питання та оклик	13
Хто дужчий за всіх.—З Пешковського „Наш язык“, ч. I	13
До праці!—Б. Грінченко	15
§ 6. Пряма мова	16
§ 7. Склад	19
§ 8. Наголос	21
Як учитель дав Петрикові зрозуміти, що таке склад і наголос.—За Пешковським	23
Матеріали до повторення §§ 1—8.	24
§ 9. Звук і літера	26
§ 10. Голосові та шелестові звуки (їх творення).	27
Параска та Гапка.—З невиданих етнографічних записів	29
§ 11. М'які шелестові звуки, що двома літерами позначені	30
§ 12. Літери <i>я, ю, е, ї</i> в початку складу	32
§ 13. Літери <i>я, ю, е і</i> після шелестівки; <i>ю</i>	33
§ 14. Апостроф	35
§ 15. Українська абетка	36
§ 16. Великі літери	37
§ 17. Ненаголошене <i>е</i>	38
§ 18. Довгі шелестові звуки	39
§ 19. Сполучення <i>жц, шц, чц, дц, тц; шся, тся</i>	39
Матеріали до повторення §§ 9—19	41
§ 20. Відмінні та невідмінні слова	42

*) З поданого в книзі літературного матеріалу називаю тут тільки ті більші уривки, що їх досі українська граматична література не знала. Не поданий у змісті літературний матеріал взятий з моїх підручників: з попередніх видань граматики, ч. I та II, з „Нашого письма“, з „Курсу українського правопису“.

	Стор.
§ 21. Пень та закінчення	46
§ 22. Корінь, наросток, приросток	47
Колектив.—За Пешковським	50
§ 23. Здожені слова	53
§ 24. Чергування <i>о</i> та <i>е</i> з <i>і</i>	53
§ 25. Чергування шелестових звуків	54
§ 26. Чергування <i>і</i> з <i>й</i> та <i>у</i> з <i>в</i>	55

Дієслово.

§ 27. Вправи на дієслова	57
§ 28. Особи	58
§ 29. Часи	63
§ 30. Вольовий спосіб	65
§ 31. Дієйменники	66

Речівник.

§ 32. Вправи	67
§ 33. Відмінки та числа. Прийменники	69
Вогонь.—За Бернашевським та Звягинцевим	72
§ 34. Прикметники	79
Хліборобство в первісних людей.—За Бернашевським та Звягинцевим	83
§ 35. Дієприкметники	84
§ 36. Займенники	86
§ 37. Числівники й числові прикметники.	88
Як поліпшити ґрунт?—За Бернашевським та Звягинцевим	90
§ 38. Дієслівні відміни: 1-а відміна, 2-а відміна	90
§ 39. Відміна вольового способу	93
§ 40. Форми прийдешнього часу	94
На зборах. За Пешковським	94
§ 41. Доконані та недоконані дієслова	95
Яблуна.—За Бернашевським та Звягинцевим	95
Сокіл.—Христя Алчевська	98
§ 42. Взірці дієслівних відмін	98

Речівникові відміни.

§ 43. Речівникові закінчення імен. відм. однини	102
Родовий відм. чоловічого роду	104
Датний та орудний відмінок речівників чол. р.	104
Імен. відм. множини	105
§ 44. Речівники ніякого роду	105
§ 45. Речівникові відміни жіночого роду	107
§ 46. Закінчення в речівниках кличного відм.	109
Камінний вік.—За Бернашевським та Звягинцевим.	110

	Стор.
§ 47. Родовий відм. множини	110
Пересмний відм. множини в назвах осіб, тварин та речей	112
§ 48. Взірці речівникових відмін	113
§ 49. Прикметникові відміни	117
Розкопи.—За Бернашевським та Звягинцевим	119
§ 50. Взірці прикметн. відмін	121
§ 51. Відміна займ.-прикметників	122
§ 52. Взірці відмін займенників-прикметників	123
§ 53. Відміна займенників-речівників	124
§ 54. Ступенювання прикметників	125
§ 55. Числівникові відміни	126
§ 56. Прислівники	127
§ 57. Дієприслівники	130

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИКИ,

дозволені Науково-Педагогічним Комітетом Головоцвику Наркомосвіти для
вжитку в установах соціального виховання.

ПЕРШИЙ РІК НАВЧАННЯ.

До світла.—Буквар. Підручна книга для праці в сільській труд. школі за
комплексн. методом.

І-й рік навчання: вип. I.

” ” вип. II.

” ” вип. III.

Чепіга Я.—Перший крок. Буквар-читанка.

Сковорода О.—Первоцвіт. Початкова книжка для дітей.

Синявський О.—Вчимося писати.

Дога.—Наше життя. Читанка перша після букваря.

Бернашевський О. та Васильєв Г.—Живий рахунок. Ілюстров. збірник аритм.
задач та вправ для труд. шкіл. Ч. I.

Фесенко К., Голубенко М. і Карпенко Н.—Курс математики для семилітньої
школи. Ч. I.

Чепіга Я.—Задачник для початкового навчання. Рік перший.

Астряб.—Арифметичний задачник, пристосований до комплексн. системи
викладання. Для села.

ДРУГІЙ РІК НАВЧАННЯ.

Сулима.—Червоні зорі. Ч. II.

До світла. Ч. II.

Дога.—Живе слово (розвиток мови).

Чепіга Я.—Веселка. Ч. I. вид. виправл. й доповнене.

Бернашевський та Васильєв—Живий рахунок. Ілюстров. збірник задач та
вправ для труд. шкіл. Ч. II.

Чепіга Я.—Задачник для початкового навчання. Рік другий.

Зенченко С та Єменов—Життя й знання на числах. Збірник арифметичних
задач для сільської школи.

Голубенко М., Фесенко К. і Карпенко Н.—Курс математики для семилітньої
школи. Ч. II.

ТРЕТІЙ РІК НАВЧАННЯ.

Сулима.—Червоні зорі. Ч. III. вип. I.

” ” вип. II.

” ” вип. III.

Кушніренко.—Навколо нас. Читанка друга.

Білоусенко.—Вінок. Читанка. Ч. II.

Чепіга.—Веселка. Читанка друга після букваря.

Стешенко О.—Рідні колоски. Читанка друга. Для 3-ої й 4-ої групи трудшкіл.

Синявський О.—Українська мова для шкіл соцвуху. Ч. I.

Бернашевський О. та Васильєв Г.—Живий рахунок. Ілюстров. збірник задач
та вправ для труд. шкіл. Ч. III.

Чепіга Я.—Задачник для початкового навчання в трудових школах. Рік III-й.
Виправлене й доповн. видання.

Геринович В.—Основи географії.

Іванов.—Початковий курс географії. Ч. I. (Основи географії).

Соколовський—Життя навколо нас. Читанка з природознавства.

Вип. I.—Як іде життя в селі.

Вип. II.—Про нас самих.

Зенченко С. та Єменов—Життя й знання на числах. Збірник арифметичних
задач для сільськ. шкіл.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЧЕТВЕРТИЙ РІК НАВЧАННЯ.

Сулима.—Червоні зорі. Ч. IV. Вип. I.

Вип. II.

Вип. III.

Чепіга Я.—Веселка. Читанка для труд. школи. Виправл. видання.

Синявський О.—Українська мова для шкіл Соцвуху. Ч. II.

Нікітін А.—Перший ступінь геометрії.

Астряб Ол.—Наочна геометрія. Перший ступінь.

Чепіга Я.—Задачник для трудової школи. Четвертий рік навчання. Нове, перероблене видання.

Соколовський—Життя навколо нас. Читанка з природознавства.

Вип. III.—Серед найближчих приятелів наших.

Іванов Г.—Початковий курс географії. Ч. II (Азія, Африка, Америка, Австралія).

Буданів.—Земля й життя.

Соколовський й Москвичів.—Молодий хлібороб.

П'ЯТИЙ РІК НАВЧАННЯ.

Винник Т., Панів А. та Плевако М.—В боротьбі. Читанка для старш. груп дитячих установ Соцвуху.

Панченко М.—До перемоги. Читанка. Ч. I.

Курило О.—Початкова граматика української мови. Ч. II.

Синявський О.—Українська мова для шкіл Соцвуху. Ч. III.

Астряб.—Геометрія на дослідах. Індукт.-лаборат. метод викладання.

Астряб.—Задачник до геометрії. Індукт.-лаборат. метод викладання.

Нікітін А. I.—Другий ступінь геометрії.

Лебединців К.—Алгебра для трудової школи або самонавчання. Ч. I.

Лебединців К.—Збірник алгебраїчних задач. Ч. I. Перер. видання.

Вагнер Ю., проф.—Початковий курс природознавства. Част. I.

Капелькін В. та Цінгер А.—Природознавство. Ч. I.

Соколовський.—Життя навколо нас. Читанка з природознавства. Ч. III. Серед найближчих приятелів наших.

Іванов Г.—Початковий курс географії (Азія, Африка, Америка, Австралія). Видання перероблене.

Буданів.—Земля і життя.

Покровський О., проф. та Колесниченко Л.—Географія України.

Соколовський і Москвичів.—Молодий хлібороб (робоча книжка).

Косоногов І., проф.—Перші розмови з фізики. Вип. I. (Готуються до друку вип. II, III, IV й V).

Баранов П.—Початкова фізика. Підручник для першого ступня трудшколи.

Цінгер А. В., проф.—Початкова фізика. Перший ступінь.

Віппер Р., проф.—Ісесвітня історія. Вип. I. Стародавні часи.

Рабинович.—„Освободжений труд“. Ч. I.

ШОСТИЙ РІК НАВЧАННЯ.

Панченко М.—До перемоги. Читанка. Част. друга.

Іваниця Гр., Чепіга Я., Якубський Б.—Шляхом життя. Част. II.

Астряб Ол.—Геометрія на дослідах. Індукт.-лаборат. метод виклад.

Астряб.—Задачник до геометрії.

Лебединців А.—Алгебра для трудової школи або самонавчання. Ч. II.

Лебединців А.—Збірник алгебраїчних задач. Ч. I і II.

Вагнер Ю., проф.—Початковий курс природознавства. Ч. II.

Капелькін В. та Цінгер А.—Природознавство. Ч. II. Ботаніка.

Рожественський.—Молодий дослідник.

Іванов Г.—Початковий курс географії. Ч. III. Європа.

3151

Ціна 40 коп.

№ 2105

4,02 (1986)

3151, 121